

robe i da stoji u obrnutoj srazmeri prema dizanju ili padanju te cene. Stoga se u stvarnosti pokazuje da se pri porastu cena sirovina cena fabrikata ne diže u istoj srazmeri kao ona, a da pri padanju cene sirovine cena fabrikata ne pada u istoj srazmeri. Zato u jednom slučaju profitna stopa pada niže, a u drugome se penje više nego što bi se to dogodilo kod prodaje roba po njihovim vrednostima.

Dalje: masa i vrednost primenjene mašinerije raste s razvijkom proizvodne snage rada, ali ne u istoj razmeri u kojoj raste ova proizvodna snaga, tj. u kojoj ova mašinerija daje uvećani proizvod. Prema tome, u industrijskim granama, u koje sirovina uopšte ulazi, tj. gde je sam predmet rada već proizvod ranijeg rada, rastuća proizvodna snaga rada izražava se upravo u razmeri u kojoj veća količina sirovine usisava neku određenu količinu rada, dakle u rastućoj masi sirovine koja se, npr., za jedan radni čas pretvara u proizvod, preraduje u robu. Prema tome, srazmerno razvijanju proizvodne snage rada, vrednost sirovine sačinjava stalno rastući sastavni deo vrednosti robnog proizvoda, ne samo zato što ona sva ulazi u njega, nego zato što se u svakom alikvotnom delu celokupnog proizvoda neprekidno smanjuje i onaj deo koji sačinjava rabaćenje mašinerije, kao i onaj što ga sačinjava novododati rad. Usled ovog kretanja naniže raste srazmerno onaj drugi deo vrednosti što ga sačinjava sirovina, ako se ovaj porast ne potire odgovarajućim smanjenjem vrednosti na strani sirovine, smanjenjem koje potiče iz rastuće proizvodnosti rada primenjivanog za njenu sopstvenu proizvodnju.

Zatim: pošto sirovina i pomoćne materije, upravo kao i najamnina, sačinjavaju sastavne delove optičnjog kapitala, dakle moraju se stalno u celini nadoknadivati iz svake prodaje proizvoda, dok se od mašinerije ima naknaditi samo rabaćenje, pa i to u prvi mah samo u obliku rezervnog fonda — pri čemu u stvari nikako nije tako bitno da li svaka pojedina prodaja doprinese svoj deo za ovaj rezervni fond, samo ako pretpostavimo da čitava godišnja prodaja dade za to svoj godišnji udeo — to se ovde opet pokazuje kako dizanje cene sirovine može da potkreše ili ukoči čitav proces reprodukcije ako cena dobijena prodajom robe nije dovoljna da nadoknadi sve elemente robe, ili ako onemogući da se proces nastavi u stepenu saobraznom njegovoj tehničkoj osnovici, tako da bude zaposlen samo jedan deo mašinerije ili pak da cela mašinerija ne bude mogla raditi puno uobičajeno vreme.

Naposletku, troškovi što ih prouzrokuju otpaci menjaju se u pravoj srazmeri prema kolebanjima cene sirovine, penju se kad se ona penje, a padaju kad ona pada. Ali i ovde postoji granica. Godine 1850. još se govorilo:

„Teško da bi neko koji nije praktični prelac zapazio jedan izvor znatnog gubitka koji potiče iz dizanja cene sirovine, naime gubitak zbog otpadaka. Saopšteno mi je da se, kad se cena pamuka penje, troškovi prelca, osobito prelca nižih

kvaliteta, penju u većoj srazmeri nego što pokazuje plaćeno povišenje cena. Pri predenu grubih prediva otpadak iznosi dobrih 15%; ako, dakle, ova stavka prouzrokuje gubitak od $\frac{1}{2}$ penija po funti kad je cena pamuka $3\frac{1}{2}$ pensa, onda taj gubitak po funti raste na 1 peni čim se pamuk popne na 7 pensa po funti.« (»Rep. Fact., April 1850«, str. 17.)

Ali kad je usled američkog građanskog rata pamuk dospeo do cena nečuvenih skoro čitavih 100 godina dotada, izveštaj je glasio sasvim drukčije:

»Cena koja se sada daje za pamučni otpadak i ponovno unošenje otpadaka kao sirovine u fabriku pružaju nešto naknade za razliku koja postoji u gubitku putem otpadaka između indijskog i američkog pamuka. Ova razlika iznosi oko $12\frac{1}{2}\%$. Gubitak pri prerađivanju indijskog pamuka jeste 25%, tako da pamuk staje prelca stvarno za $\frac{1}{4}$ više no što on za nj plaća. Gubitak u otpacima nije bio tako važan dok je američki pamuk stajao na 5 ili 6 pensa po funti, jer nije prelazio $\frac{3}{4}$ penija po funti; ali je sada vrlo važan kad funta pamuka staje 2 šilinga i kad prema tome gubitak u otpacima iznosi 6 pensa.«¹⁴ (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 106).

II. Povišavanje i snižavanje vrednosti, oslobodavanje i vezivanje kapitala

Pojave koje istražujemo u ovoj glavi pretpostavljaju za svoj puni razvitak kreditni sistem i konkurenciju na svetskom tržištu, koje uopšte čini osnovicu i životnu atmosferu kapitalističkog načina proizvodnje. Ali ti konkretniji oblici kapitalističke proizvodnje mogu se u potpunosti prikazati tek pošto se shvati opšta priroda kapitala; osim toga, njihovo je izlaganje izvan plana našeg dela i spada u njegov eventualni nastavak. To, međutim, ne znači da se pojave naznačene u naslovu ne mogu ovde u glavnim potezima razmotriti. One su povezane, prvo između sebe, i drugo, kako sa stopom tako i sa masom profita. Njih treba ukratko izložiti već i stoga što izazivaju privid kao da se ne samo stopa nego i masa profita — koja je u stvari identična s masom viška vrednosti — može smanjivati i uvećavati nezavisno od kretanja viška vrednosti, bilo njegove mase bilo njegove stope.

Treba li oslobodavanje i vezivanje kapitala, na jednoj strani, a povišavanje i snižavanje vrednosti, na drugoj strani, posmatrati kao različite pojave?

¹⁴ U završnoj rečenici izveštaj sadrži jednu omašku. Umesto 6 pensa gubitka u otpacima mora stajati 3 pensa. Ovaj gubitak, istina, iznosi 25% kod indijskog pamuka, ali samo $12\frac{1}{3}$ do 15% kod američkog, a ovde je o njemu reč, kao što je ranije ista stavka bila tačno izračunata kod cene od 5 do 6 pensa. Na svaki način, razmara otpadaka često se znatno penjala prema ranijoj i kod američkog pamuka koji je u Evropu dolazio poslednjih godina građanskog rata. — F. E.

Pita se, prvo: šta razumemo pod oslobođavanjem i vezivanjem kapitala? Povišavanje i snižavanje vrednosti razumljivi su sami sobom. Oni znače samo to da se postojeći kapital, usled bilo kojih opštih ekonomskih okolnosti — jer se ne radi o posebnim udesima ovog ili onog privatnog kapitala — uvećava ili smanjuje u vrednosti; dakle da se penje ili pada vrednost kapitala predujmljenog u proizvodnju, nezavisno od njegovog oplodavanja viškom rada koji on primenjuje.

Pod vezivanjem kapitala razumemo da se iz celokupne vrednosti proizvoda određeni dati srazmerni delovi moraju ponovo pretvoriti u elemente postojanog ili promenljivog kapitala, ako proizvodnja treba da se nastavi u starom razmeru. Pod oslobođavanjem kapitala razumemo da jedan deo celokupne vrednosti proizvoda, naime deo koji se dosad morao ponovo pretvarati bilo u postojani bilo u promenljivi kapital, postane raspoloživ i suvišan ako proizvodnja treba da se nastavi u granicama starih razmara. Ovo oslobođavanje ili vezivanje kapitala razlikuje se od oslobođavanja i vezivanja dohotka. Kad je godišnji višak vrednosti za neki kapital K recimo $= x$, može, usled pojevtinjenja roba koje ulaze u potrošnju kapitalista, i $x - a$ biti dovoljno da pribavi istu masu užitaka itd. kao ranije. Dakle se oslobođava jedan deo dohotka $= a$, koji sad može poslužiti bilo za uvećanje potrošnje bilo za ponovno pretvaranje u kapital (za akumulaciju). Obrnuto, ako je, da bi se produžilo živeti istim načinom, potrebno $x + a$, onda se ili mora ograničiti taj način života ili se jedan deo prihoda $= a$, koji je ranije bivao akumulisan, sad mora trošiti kao dohodak.

Povišenje ili sniženje vrednosti može pogoditi bilo postojani bilo promenljivi kapital, bilo oba, a kod postojanog kapitala može se odnositi bilo na stalni bilo na opticajni deo, bilo na oba.

Kod postojanog kapitala treba posmatrati sirovine i pomoćne materije, kuda spadaju i polufabrikati koje ovde obuhvatamo pod imenom sirovina, i mašineriju i drugi stalni kapital.

Gore smo naročito razmotrili varijaciju u ceni odnosno vrednosti sirovine u pogledu njenog uticaja na profitnu stopu i postavili smo opšti zakon da pri inače jednakim okolnostima profitna stopa stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini vrednosti sirovine. A to je bezuslovno tačno za kapital koji kao nov ulazi u neki posao, gde se, dakle, prvi put vrši investiranje kapitala, pretvaranje novca u proizvodni kapital.

Ali, ne uzimajući u obzir ovaj kapital koji predstavlja novo ulaganje, veliki deo kapitala koji već funkcioniše nalazi se u prometnoj oblasti, dok se drugi deo nalazi u oblasti proizvodnje. Jedan je deo na tržištu kao roba i treba da se pretvori u novac; drugi deo postoji kao novac, ma u kom obliku, i treba da se ponovo pretvori u uslove za proizvodnju; napisletku, treći deo nalazi se u oblasti proizvodnje, delom u prvobitnom obliku sredstava za proizvodnju, u sirovini, pomoćnoj materiji, polufabrikatu kupljenom na tržištu, mašineriji i

drugom stalnom kapitalu, delom kao proizvod koji se još izrađuje. Kako će dizanje ili padanje vrednosti ovde delovati, mnogo zavisi od srazmere u kojoj ovi sastavni delovi stoje među sobom. Ostavimo, radi uprošćenja pitanja, za prvi mah sasvim po strani sav stalni kapital i posmatrajmo samo onaj deo postojanog kapitala koji se sastoji iz sirovina, pomoćnih materija, polufabrikata i iz roba koje se još izrađuju, kao i iz onih gotovih što se nalaze na tržištu.

Ako se podigne cena sirovine, npr. pamuka, onda se diže i cena onih pamučnih roba — polufabrikata, kao prede, i gotovih roba, kao tkanine itd. — koje su bile proizvedene s jeftinijim pamukom; isto se tako diže vrednost još nepreradivog pamuka koji se nalazi u magacinu, kao i pamuka koji se još nalazi u prerađivanju. Pošto ovaj poslednji usled povratnog dejstva postaje izrazom veće količine radnog vremena, to on proizvodu u koji ulazi kao sastavni deo dodaje veću vrednost nego što je sam prvobitno imao i nego što je kapitalista za njega platio.

Ako se, dakle, u slučaju povišenja cene sirovine na tržištu bude nalazila znatna masa gotove robe, bilo na kom stupnju izrađenosti, onda se vrednost te robe diže, a s time se diže i vrednost postojećeg kapitala. To isto važi i za rezerve sirovine itd. koje se nalaze u rukama proizvođača. Ovo povišenje vrednosti može pojedino kapitalisti, ili i nekoj čitavoj kapitalističkoj oblasti proizvodnje, pružiti odštetu ili i više nego odštetu za pad profitne stope koji je došao kao posledica povišenja cene sirovine. Ne ulazeći ovde u pojedinosti uticaja konkurenциje, možemo ipak radi potpunosti napomenuti da 1. rezerve sirovine koje se nalaze u magacinu, ako su znatne, dejstvuju suprotno povišenju cene koje je nastalo na ognjištu proizvodnje sirovine; 2. ako polufabrikati ili gotove robe koje se nalaze na tržištu vrše velik pritisak na tržište, onda one sprečavaju cenu gotove robe i polufabrikata da poraste srazmerno porastu cene njihove sirovine.

Obrnuto je kod padanja cene sirovine, koje pri inače jednakim okolnostima povišava profitnu stopu. Robe koje se nalaze na tržištu, artikli koji su još u izrađivanju, zalihe sirovine obezvređuju se, a to dejstvuje nasuprot istovremenom dizanju profitne stope.

Što su manje zalihe koje se nalaze na tržištu i u oblasti proizvodnje, npr. na kraju poslovne godine, u vreme kad se nova sirovina lifieruje u masama, dakle kod poljoprivrednih proizvoda posle žetve, to se čistije ispoljava dejstvo promene cene sirovine.

U celom našem istraživanju polazi se od pretpostavke da su povišenje ili sniženje cena izrazi stvarnih kolebanja vrednosti. Ali kako se ovde radi o dejstvu koje ova kolebanja cena vrše na profitnu stopu, to je u stvari svejedno na čemu su ona zasnovana; ono što je ovde rečeno važi, dakle, i onda kad se cene dižu i padaju ne usled kolebanja vrednosti nego pod uticajem kreditnog sistema, konkurenциje itd.

Pošto je profitna stopa jednaka odnosu suviška vrednosti proizvoda prema vrednosti celokupnog predujmljenog kapitala, to bi

povišenje profitne stope koje bi poteklo iz kakvog smanjenja vrednosti predujmljenog kapitala bilo spojeno s gubitkom u kapital-vrednosti, a isto tako bi sniženje profitne stope koje bi poteklo iz povišenja vrednosti predujmljenog kapitala moglo biti spojeno s dobitkom.

Što se tiče onog drugog dela postojanog kapitala, mašinerije i uopšte stalnog kapitala, to se povišenja vrednosti koja se ovde zbivaju, a koja se naročito odnose na zgrade, zemljište itd., ne mogu prikazati bez teorije o zemljišnoj renti, pa zbog toga ne spadaju ovamo. Ali za obezvredivanje od opšte su važnosti:

1. Stalna usavršavanja koja postojećoj mašineriji, fabričkom uređaju itd. relativno oduzimaju upotrebnu vrednost, a time i vrednost. Ovaj proces ima silno dejstvo, naročito u prvoj epohi novouvedene mašinerije, pre no što ona dostigne neki određeni stupanj zrelosti i gde ona zbog toga stalno zastareva pre no što stigne da reprodukuje svoju vrednost. Ovo je jedan od razloga neumerenog produžavanja radnog dana, uobičajenog u takvim epohama, danonoćnog rada na smene, da bi se vrednost mašinerije reprodukovala za kraće vreme, a da se njeno rabaćenje ne računa odviše visoko. A naprotiv, ako se kratko vreme dejstvovanja mašinerije (kratki rok njenog života u odnosu prema usavršenjima koja se predviđaju) ne izravna na taj način, onda ona prenosi na proizvod odviše veliki deo vrednosti na ime moralnog rabaćenja, tako da ne može konkurisati čak ni ručnom radu.¹⁵

Kad su mašinerije, uredaj zgrada, uopšte stalni kapital došli do izvesne zrelosti, tako da za duže vreme ostaju bez promene bar u osnovnoj svojoj konstrukciji, nastupa slično obezvredivanje usled usavršavanja metoda reprodukovanja tog stalnog kapitala. Sada se vrednost mašinerije itd. ne snižava zato što ih novija, proizvodnija mašinerija itd. brzo potiskuje ili joj u izvesnom stepenu pobija vrednost, nego zato što se ona sada može jевtinije reprodukovati. Ovo je jedan od razloga zbog čega velika poslovna postrojenja uspevaju često tek u drugoj ruci, pošto je prvi vlasnik bankrotirao, a drugi, kupivši ih jevtinije, počinje zbog toga svoju proizvodnju već unapred s manjim predujmom kapitala.

Osobito je kod poljoprivrede očigledno da isti razlozi koji dižu ili obaraju cenu proizvoda dižu ili obaraju i vrednost kapitala, jer se sam ovaj kapital velikim delom sastoji iz tog istog proizvoda — žita, stoke itd. (Ricardo.^[18])

Sad bismo imali da pomenemo još promenljivi kapital.

Ukoliko se vrednost radne snage diže zbog toga što se diže vrednost životnih sredstava potrebnih za njenu reprodukovanje ili, obr-

¹⁵ Primera ima, između ostalih, i kod Babbage-a^[19]. Obična ispomoć — obaranje najamnine — upotrebljava se i ovde, zbog čega ovo stalno obezvredivanje ima sasvim drukčije dejstvo nego što to sanja harmonični mozak g. Careya.

nuto, pada zato što pada vrednost tih sredstava — a povišenje i sniženje vrednosti promenljivog kapitala ne izražavaju ništa drugo do ova dva slučaja — to ako dužina radnog dana ostaje nepromenjena tome povišenju vrednosti odgovara padanje viška vrednosti, a tome obezvredivanju uvećanje viška vrednosti. Ali sa ovim mogu u istim biti spojene i druge okolnosti — oslobođavanje i vezivanje kapitala — koje ranije nismo ispitali, pa sad valja da ih ukratko navedemo.

Ako se najamnina snizi usled kakvog pada vrednosti radne snage (sa čime može biti spojeno čak i dizanje realne cene rada), onda se jedan deo kapitala, koji je dosad bio preduiman u najamninu, oslobođava. Imamo oslobođavanje promenljivog kapitala. Za nov kapital koji se ulaze ovo prosto ima učinak da će raditi sa uvećanom stopom viška vrednosti. Ista količina rada pokreće se s manje novca nego ranije, i tako se neplaćeni deo rada uvećava na račun plaćenoga. Ali za kapital koji je i dosad bio zaposlen ne podiže se samo stopa viška vrednosti nego se osim toga oslobođa i jedan deo kapitala koji je dosad bio preduiman u najamninu. On je dosad bio vezan i sačinjavao je utvrđen deo koji se odvajao od sume dobijene za proizvod i koji je morao biti izdavan na najamninu, funkcionisati kao promenljiv kapital, ako se htelo da se posao nastavi u starom razmeru. Sad ovaj deo postaje raspoloživ, pa može, dakle, biti upotrebljen kao nov plasman kapitala, bilo radi proširenja istog posla, bilo radi funkcionisanja u kojoj drugoj oblasti proizvodnje.

Uzmimo, npr., da je spočetka bilo potrebno 500£ da se nedeljno pokrene 500 radnika, a da sad za to potrebno samo 400£ . Onda je, ako je masa proizvedene vrednosti oba puta $= 1000\text{£}$, masa nedeljnog viška vrednosti bila prvi put $= 500\text{£}$, a stopa viška vrednosti $\frac{500}{500} = 100\%$; ali posle sniženja najamnine masa viška vrednosti postaje $1000\text{£} - 400\text{£} = 600\text{£}$, a njegova stopa $\frac{600}{400} = 150\%$. A ovo povišenje stope viška vrednosti je jedini učinak za onoga koji s promenljivim kapitalom od 400£ i odgovarajućim postojanim kapitalom zasniva neko novo preduzeće u istoj oblasti proizvodnje. Ali u preduzeću koje već funkcioniše nije se u ovom slučaju usled pada vrednosti promenljivog kapitala samo povećala masa viška vrednosti od 500 na 600£ , a stopa viška vrednosti od 100 na 150%, nego je osim toga i oslobođeno 100£ promenljivog kapitala s kojim se opet može eksploratisati rad. Dakle, ne samo da se s većom korišću eksploratiše ista količina rada, nego se, oslobođenjem 100£ , može sa istim promenljivim kapitalom od 500£ eksploratisati po povišenoj stopi više radnika nego ranije.

A sad obrnut slučaj. Uzmimo da je prvobitno, s 500 zaposlenih radnika, proizvod deljen u odnosu $= 400_{pr} + 600_v = 1000$, dakle da je stopa viška vrednosti $= 150\%$. Radnik ovde, dakle, dobija nedeljno $\frac{4}{5}\text{£} = 16$ šilinga. Ako usled povišenja vrednosti promenljivog kapitala

500 radnika budu nedeljno stajali 500£, biće nedeljna najamnina svakog od njih = 1£, a 400£ mogu pokrenuti samo 400 radnika. Ako se bude pokretao isti broj radnika kao i dosad, onda imamo $500_{pr} + 500_v = 1000$; stopa viška vrednosti spustila bi se od 150 na 100%, dakle za $\frac{1}{3}$. Za kapital koji bi se tek imao plasirati jedini bi učinak bio taj da bi stopa viška vrednosti bila manja. Pri inače jednakim okolnostima, smanjila bi se u odgovarajućoj meri profitna stopa, iako ne u istoj srazmeri. Ako je, npr., $p = 2000$, onda u jednom slučaju imamo $2000_p + 400_{pr} + 600_v = 3000$; $v' = 150\%$, $pf' = \frac{600}{2400} = 25\%$. U drugom

slučaju: $2000_p + 500_{pr} + 500_v = 3000$; $v' = 100\%$; $pf' = \frac{500}{2500} = 20\%$. Za već angažovani kapital učinak bi, naprotiv, bio dvostruk. Sa 400£ promenljivog kapitala mogu se sada zaposliti samo 400 radnika, i to po stopi viška vrednosti od 100%. Oni, dakle, daju celokupan višak vrednosti od samo 400£. Zatim, pošto postojani kapital u vrednosti 2000£ zahteva 500 radnika da ga pokrenu, to 400 radnika pokreću postojani kapital u vrednosti od samo 1600£. Ako, dakle, proizvodnja treba da se produži u dosadašnjem razmeru i da se $\frac{1}{5}$ mašinerije ne ostavi da stoji, onda se promenljivi kapital mora povisiti za 100£ da bi se i sad, kao i ranije, zaposlilo 500 radnika; a to je mogućno samo ili vezivanjem dosad raspoloživog kapitala, tako da jedan deo akumulacije, koji je trebalo da posluži za proširenje, sada služi samo za popunjavanje, ili dodavanjem starom kapitalu jednog dela određenog da se utroši kao dohodak. Onda se s promenljivim kapitalom uvećanim za 100£ proizvodi 100£ manje viška vrednosti. Da bi se pokrenuo isti broj radnika, potrebno je više kapitala, a u isto je vreme smanjen višak vrednosti što ga daje svaki pojedini radnik.

I koristi koje potiču od oslobođanja i štete koje potiču od vezivanja promenljivog kapitala postoje samo za već angažovani kapital, dakle za takav koji se u datim odnosima reprodukuje. Za kapital koji se tek ima plasirati ograničava se korist na jednoj, šteta na drugoj strani, na povišenje odnosno sniženje stope viška vrednosti i na odgovarajuću, mada nikako ne srazmernu promenu profitne stope.

Oslobađanje i vezivanje promenljivog kapitala, koje smo upravo ispitali, posledica je snižavanja i porasta vrednosti elemenata promenljivog kapitala, tj. troškova reprodukcije radne snage. Ali bi se promenljivi kapital mogao oslobođati i kada bi, usled razvijka proizvodne snage, pri nepromjenjenoj stopi najamnine, bilo potrebno manje radnika za pokretanje iste mase postojanog kapitala. Isto tako može, obrnuto, doći do vezivanja dodatnog promenljivog kapitala, ako je usled opadanja proizvodne snage rada potrebno više radnika na istu masu postojanog kapitala. Ako se pak, naprotiv, jedan deo kapitala koji je ranije upotrebljavan kao promenljiv, upotrebi u obliku

postojanog kapitala, ako se, dakle, izvrši samo drukčija raspodela među sastavnim delovima istog kapitala, onda to, doduše, ima uticaja na stopu viška vrednosti, kao i na profitnu stopu, ali ne spada u ovde posmatranu rubriku vezivanja i oslobođavanja kapitala.

Kao što smo već videli, i postojani kapital može biti vezivan ili oslobođan usled dizanja ili padanja vrednosti elemenata iz kojih se sastoje. Ne uzimajući to u obzir, njegovo je vezivanje moguće (a da se možda jedan deo promenljivog kapitala ne pretvori u postojani) samo ako se uveća proizvodna snaga rada, ako, dakle, ista masa rada proizvodi veći proizvod i stoga pokreće više postojanog kapitala. Pod izvesnim okolnostima može se to isto dogoditi kad proizvodna snaga opada, kao npr. u zemljoradnji, tako da istoj količini rada, da bi proizvela isti proizvod, treba više sredstava za proizvodnju, npr. više semena ili gnojiva, dreniranje itd. Bez pada vrednosti može se postojani kapital oslobođati ako se raznim poboljšanjima, primenom prirodnih snaga itd. sposobi kakav postojani kapital manje vrednosti da tehnički pruži istu uslugu koju je ranije pružao neki kapital veće vrednosti.

U drugoj smo knjizi videli da se, pošto se robe pretvore u novac, pošto se prodadu, jedan određen deo toga novca mora ponovo pretvoriti u materijalne elemente postojanog kapitala, i to u сразмерама kakve zahteva određeni tehnički karakter svake date oblasti proizvodnje. Ovde je u svima granama — ne uzimajući u obzir najamninu, dakle promenljivi kapital — najvažniji elemenat sirovina, uključujući pomoćne materije, koje su naročito važne u onim granama proizvodnje gde ne ulazi sirovina u pravom smislu, kao što je slučaj u rudnicima i uopšte u ekstraktivnoj industriji. Onaj deo cene koji mora da nadoknadi rabaćenje mašina ulazi u račun više ideelno, dok god su mašine uopšte sposobne za rad; nije toliko važno hoće li on danas ili sutra, ili u kojem odseku vremena obrta kapitala biti plaćen i naknadjen u novcu. Sa sirovinom je drukčije. Ako cena sirovine poraste, može biti nemoguće da se ona po odbitku najamnine potpuno naknadi iz vrednosti robe. Zbog toga žestoka kolebanja cena izazivaju prekide, velike sukobe, pa i katastrofe u procesu reprodukcije. Ovakvim kolebanjima cena izloženi su naročito pravi poljoprivredni proizvodi, sirovine koje potiču iz organske prirode, usled promenljivih žetvenih prinosa itd. — kreditni sistem ovde još ostavljamо sasvim po strani. Usled prirodnih okolnosti koje se ne dadu kontrolisati, usled pogodnog ili nepogodnog vremena itd. može se ovde ista količina rada predstaviti u veoma različnim količinama upotrebnih vrednosti, te će neka određena mera tih upotrebnih vrednosti imati, prema tome, veoma različitu cenu. Ako se vrednost x predstavi u 100 funti robe a , onda je cena jedne funte $a = \frac{x}{100}$; ako u 1000 funti a , biće cena jedne funte $a = \frac{x}{1000}$ itd. Ovo je, dakle, jedan elemenat

ovih kolebanja cene sirovine. Drugi jedan elemenat, koji ovde pomnimo samo potpunosti radi — pošto su konkurencija i kreditni sistem ovde još izvan kruga naših posmatranja — jeste ovo: u prirodi stvari je zasnovano da se biljne i životinjske materije, čije je rastenje i proizvođenje podređeno određenim organskim zakonima vezanim za izvesne prirodne vremenske periode, ne mogu najedanput umnožiti u istoj meri kao npr. maštine i drugi stalni kapital, ugalj, rude itd., koji se, pod pretpostavkom da postoje ostali prirodni uslovi, mogu u nekoj industrijski razvijenoj zemlji umnožiti u najkraćem roku. Stoga je moguće, a kod razvijene kapitalističke proizvodnje čak i neizbežno, da proizvodnja i umnoženje onog dela postojanog kapitala koji se sastoji iz stalnog kapitala, mašina itd. znatno odmakne napred u odnosu na onaj njegov deo koji se sastoji iz organskih sirovina, tako da tražnja za ovim sirovinama brže raste no njihova ponuda, te stoga njihova cena raste. Ovo dizanje cene povlači u stvari za sobom: 1. da se ove sirovine donose sa veće daljine, pošto veća cena pokriva veće transportne troškove; 2. da se njihova proizvodnja uvećava, okolnost koja po prirodi stvari, ali možda tek godinu dana docnije, stvarno može uvećati masu proizvoda i 3. da se upotrebljavaju svakojaki ranije neupotrebljavani surogati i da se sa otpacima ekonomičnije postupa. Kad dizanje cena počne veoma primetno delovati na proširenje proizvodnje i ponudu, većinom je već nastupila tačka preokreta, kada usled dužeg stalnog skakanja cene sirovine i svih roba u koje ona ulazi kao elemenat, tražnja opadne, pa stoga nastupa i reakcija u ceni sirovine. Ne uzimajući u obzir konvulzije koje ovo izaziva putem obezvredjenja kapitala u različnim oblicima, nastupaju i druge okolnosti, koje treba odmah spomenuti.

Ali je za ovaj mah već iz dosad rečenog jasno: što je kapitalistička proizvodnja razvijenija i što su veća zbog toga sredstva iznenadnog i trajnog uvećanja onog dela postojanog kapitala koji se sastoji iz mašinerije itd., što je brža akumulacija (kao naročito u vreme prosperiteta), to je veća relativna prekomerna proizvodnja mašinerije i drugog stalnog kapitala, i to je češća relativna nedovoljna proizvodnja biljnih i životinjskih sirovina, tim je izrazitije ranije opisano dizanje njihove cene i protivudar koji ovom dizanju odgovara. To su češće, dakle, revulzije koje potiču iz tog silnog kolebanja cene jednog od glavnih elemenata procesa reprodukcije.

No ako nastupi slom tih visokih cena, zato što je njihovo dizanje delom izazvalo smanjenje tražnje, a delom prouzročilo na ovoj strani uvećanje proizvodnje, a na drugoj dovoz iz udaljenijih predela proizvodnje koji su dosad bili iskorišćavani malo ili nikako, i s jednim i drugim ponudu sirovina koja premašuje tražnju — a naročito je premašuje pri starim visokim cenama — onda rezultat toga treba posmatrati s raznih stanovišta. Iznenadni slom cene sirovina koči njihovu reprodukciju, i tako se ponovo uspostavlja monopol onih zemalja koje te sirovine proizvode pod najpovoljnijim uslovima; on se možda

uspostavlja uz izvesna ograničenja, ali se ipak uspostavlja. Doduše, usled datog podstreka, reprodukcija sirovina vrši se u proširenom razmeru, naročito u zemljama koje više ili manje imaju monopol te proizvodnje. Ali baza na kojoj se proizvodnja vrši usled uvećanja mašinerije itd., i koja sada posle izvesnih kolebanja ima da važi kao nova normalna baza, kao nova polazna tačka, veoma je proširena onim što se zbilo u poslednjem obrtnom ciklusu. Ali se pri tome u jednom delu sekundarnih izvora sirovina tek proširena reprodukcija ponovo znatno koči. Tako se, npr., iz izvoznih tabela prstom može pokazati kako poslednjih 30 godina (do 1865) raste proizvodnja indijskog pamuka kad nastupi oskudica u američkom, a onda se opet najednom više ili manje stalno unazaduje. U vremenima kad sirovina poskupljuje, industrijski kapitalisti udružuju se, obrazuju društva radi regulisanja proizvodnje. Tako, npr., 1848. g. u Manchesteru posle dizanja cene pamuka, a slično u Irskoj za proizvodnju lana. Ali čim prođe neposredni povod za ovo i ponovo suvereno zavlada opšti princip konkurenциje »kupovati na najjeftinijem tržištu« (umesto, kao što je cilj tim udruženjima, da se favorizuje proizvodna moć odgovarajućih zemalja iz kojih sirovine potiču, bez obzira na neposrednu, momentanu cenu po kojoj ove zemlje mogu u to vreme isporučivati proizvod), čim, dakle, princip konkurenциje opet suvereno zavlada, prepušta se opet »ceni« da ona reguliše ponudu. Svaka pomisao na zajedničku, odlučnu i dalekovidu kontrolu proizvodnje sirovina — kontrolu koja je uglavnom i skroz nespojiva sa zakonima kapitalističke proizvodnje, usled čega uvek ostaje skromnom željom ili se ograničava na izuzetne zajedničke korake u trenucima velike neposredne opasnosti i bespomoćnosti — ustupa mesto verovanju da će se tražnja i ponuda uzajamno regulisati.¹⁶ U ovome je praznovanje kapitalista tako neotesano da se čak i fabrički inspektorji ponovo

¹⁶ Otkako je gornje napisano (1865), konkurenčija na svetskom tržištu znatno se pojačala brzim razvitkom industrije u svima kulturnim zemljama, osobito u Americi i Nemačkoj. Činjenica da moderne proizvodne snage u svom brzom i džinovskom nabujavanju svakim danom sve više prerastaju preko glave zakonima kapitalističkog robnog prometa u čijem okviru treba da se kreću — ta se činjenica danas sve više i više nameće i svesti samih kapitalista. Dva simptoma to naročito pokazuju. Prvo, nova opšta manija zaštitnih carina, koja se od starog protekcionizma razlikuje naročito po tome što najviše štiti upravo artikle podobne za izvoz. Drugo, karteli (trustovi) fabrikanata čitavih velikih oblasti proizvodnje radi regulisanja proizvodnje, a s time i cena i profita. Samo se po sebi razume da se ovi eksperimenti dadu sprovesti samo kod relativno povoljne ekonomске klime. Prva bura mora ih srušiti i dokazati da ako proizvodnji i jeste potrebno da bude regulisana, za to sigurno nije pozvana kapitalistička klasa. Zasad, ovim kartelima je jedina svrha da se brinu kako bi veliki gutali male još brže nego dosad. — F. E.

i ponovo krste na ovo od čuda u svojim izveštajima. Naravno da i smenjivanje dobrih i loših godina takođe daje jevtinije sirovine. Ne uzimajući u obzir neposredno dejstvo što ga ovo ima na uvećanje tražnje, dolazi uz to, kao podsticaj, i ranije pomenuto dejstvo na profitnu stopu. A gornji proces u kome proizvodnja mašinerije itd. postepeno prevazilazi proizvodnju sirovina ponavlja se tada u uvećanom razmeru. Stvarno poboljšanje sirovine tako da bi se liferovala ne samo u željenoj količini nego i u željenoj kakvoći, npr. da se iz Indije dobije pamuk američkog kvaliteta, zahtevalo bi dugotrajnu, pravilno rastuću i neprekidnu evropsku tražnju (da i ne govorimo o ekonomskim uslovima pod koje je indijski proizvođač stavljen u svojoj zemlji). Ovako se, pak, oblast proizvodnje sirovina samo na mahove čas iznenadno proširuje čas opet silovito sužava. Sve se ovo, kao i duh kapitalističke proizvodnje uopšte, vrlo lepo dade proučavati na oskudici pamuka od 1861 - 65, gde je pridošlo još i to da je za neko vreme potpuno nedostajala jedna sirovina koja je jedan od najbitnijih elemenata reprodukcije. Cena, doduše, može rasti i kad je dovoz potpun, ali potpun pod težim uslovima. Ili može biti da vlada stvarna oskudica u sirovini. U pamučnoj krizi spočetka je tako i bilo.

Stoga, što se u istoriji proizvodnje više približavamo najneposrednijoj sadašnjici, to redovnije nalazimo, osobito u glavnim industrijskim granama, da se relativna skupoća stalno smenuje sa svojom posledicom, kasnijim obezvredjenjem sirovina koje se uzimaju iz organske prirode. Ovo što je dosad izloženo naći će čitalac ilustrovano u sledećim primerima uzetim iz izveštaja fabričkih inspektora.

Naravoučenije ove priповетke, koje se može dobiti inače i proučavanjem poljoprivrede, jeste da se kapitalistički sistem protivi racionalnoj poljoprivredi, ili da se racionalna poljoprivreda ne podnosi s kapitalističkim sistemom (mada taj sistem unapređuje njen tehnički razvitak), pa joj je zato potrebna ili ruka sitnog seljaka koji samostalno radi, ili kontrola udruženih proizvođača.

Evo sad maločas pomenutih ilustracija iz engleskih fabričkih izveštaja.

»Stanje posla poboljšalo se; ali se ciklus dobrih i loših vremena skraćuje s množenjem mašinerije, a kako se s time uvećava i tražnja za sirovinom, to se i kolebanja u stanju poslova češće ponavljaju... Momentano ne samo da se povratilo poverenje posle panike od 1857. g., nego izgleda da je i panika gotovo sasvim zaboravljena. Da li će ovo poboljšanje potrajati ili neće, u veoma velikoj meri zavisi od cene sirovina. Ja već vidim predzname da se u nekim slučajevima već stiglo do maksimuma preko kojega fabrikacija postaje sve manje unosna, dok naposletku sasvim ne prestane donositi profit. Ako uzmemo, npr., godine 1849. i 1850, koje su donele velike profite u fabrikaciji češljane vune (worsted),

videćemo da je cena engleske češljane vune stajala na 13 pensa, a australijske na 14 do 17 pensa po funti i da se u proseku za 10 godina od 1841. do 1850. prosečna cena engleske vune nikad nije popela preko 14, a australijske nikad preko 17 pensa po funti. Ali je početkom nesrećne 1857. godine australijska vuna stajala na 23 pensa; u decembru, u vreme najgore panike, pala je na 18 pensa; ali se u toku 1858. opet popela na sadašnju cenu od 21 penija. I engleska je vuna 1857. počela sa 20 pensa, popela se u aprilu i septembru na 21 peni, pala u januaru 1858. na 14, a od tada se popela na 17 pensa, tako da je za 3 pensa skuplja po funti nego prosečno za navedenih 10 godina... Po mome mišljenju, ovo pokazuje ili da su zaboravljeni stečajevi od 1857. g., koji su bili posledica sličnih cena, ili da se vune proizvodi tačno onoliko koliko postojeća vretena mogu ispresti, ili pak da će se cene tkanina trajno podići... Ali ja sam u svom dosadašnjem iskustvu video kako se za neverovatno kratko vreme ne samo umnožio broj vretena i razboja, nego i njihova pogonska brzina uvećala; zatim, da se izvoz naše vune u Francusku gotovo u istoj srazmeri uvećao, dok se prosečna starost držanih ovaca sve više smanjuje i u našoj zemlji i u inostranstvu, jer se stanovništvo brzo množi, a odgajivači hoće da svoju stoku što je brže moguće pretvore u novac. Zato me je često bilo strah gledajući ljude koji su, ne poznajući te stvari, ulagali svoju umešnost i kapital u preduzeća čiji uspeh zavisi od ponude jednog proizvoda koji se može umnožavati samo prema izvesnim organskim zakonima... Stanje tražnje i ponude svih sirovina... izgleda da pruža objašnjenje za mnoga kolebanja u pamučnoj struci, a tako isto i za položaj engleskog vunenog tržišta u jesen 1857. i za poslovnu krizu koja je otud proistekla.¹⁷ (R. Baker u »Rep. Fact., Oct. 1858«, str. 56 - 61.)

Doba cvetanja industrije češljane vtune u Vest Rajdingu u Jorkširu bilo je 1849. do 1850. Tamo je u njoj bilo zaposleno 1838. g. 29 246 lica, 1843. g. 37 060, 1845. g. 48 097, 1850. g. 74 891. U istom srežu: 1838. g. 2768 mehaničkih razboja, 1841. g. 11 458, 1843. g. 16 870, 1845. g. 19 121, a 1850. g. 29 539. (»Rep. Fact., Oct. 1850«, str. 60.) Ovo cvetanje industrije češljane vune počelo je već u oktobru 1850. bivati sumnjivo. U izveštaju od aprila 1851. kaže podinspektor Baker o Lidsu i Bredfordu:

»Stanje posla od nekog je vremena veoma nezadovoljavajuće. Prelci češljane prede brzo gube profite od 1850. g., a ni većini tkača ne ide baš osobito. Držim da u ovaj mah miruje više mašina za vunu nego ikad ranije, a i prelci lana otpuštaju radnike i zaustavljaju mašine. Ciklusi tekstilne industrije sada su doista do krajnosti neizvesni i mi ćemo, držim, uskoro uvideti... da se ne održava srazmara između proizvodne sposobnosti vretena, količine sirovine i uvećanja stanovništva.« (Str. 52.)

¹⁷ Razume se da mi krizu vune od 1857. g. ne objašnjavamo kao g. Baker nesrazmerom između cena sirovine i cena fabrikata. Sama ta nesrazmerna bila je samo jedan simptom, a kriza je bila opšta. — F. E.

Isto važi i za pamučnu industriju. U maločas navedenom izveštaju od oktobra 1858. stoji:

»Otkako su utvrđeni časovi rada u fabrikama, reducirani su iznosi utroška sirovine, proizvodnje i najamnine u svima tekstilnim industrijama na prosto pravilo trojno... Evo jednog citata iz skorašnjeg predavanja... g. Baynesa, sadašnjeg predsednika opštine u Blekbernu, o pamučnoj industriji, u kome je s najvećom mogućom tačnošću sastavio industrijsku statistiku svog kraja:

,Svaka stvarna konjska snaga pokreće 450 selfactor-^{1*} vretena pored mašina za prvo predenje, ili 200 throstle-vretena, ili 15 razboja za tkaninu široku 40 cota, pored mašina za namotavanje, striženje i glađenje. Svaka konjska snaga zapošljava $2\frac{1}{2}$ radnika kod predenja, ali kod tkanja 10; njihova prosečna nedeljna najamnina iznosi dobrih $10\frac{1}{2}$ šilinga na glavu... Prosečno se radi s pređom br. 30 - 32 za osnovu, a br. 34 - 36 za potku; ako uzmemo da jedno vreteno nedeljno isprede 13 unči, onda to daje 824 700 funti pređe nedeljno, za šta se upotrebi 970 000 funti ili 2300 bala pamuka po ceni od 28 300 £... U našem srežu (pet engleskih milja oko Blekberna) troši se nedeljno pamuka 1 530 000 funti ili 3650 bala po ceni koštanja od 44 625 £. To je $\frac{1}{18}$ celokupnog pamučnog prediva Ujedinjene Kraljevine, a $\frac{1}{16}$ celokupnog mehaničkog tkanja.'

Prema računima g. Baynesa, bio bi, dakle, celokupni broj pamučnih vretena u Kraljevini 28 800 000, a da bi ova bila potpuno zaposlena, treba godišnje 1 432 080 000 funti pamuka. Ali je uvoz pamuka, po odbitku izvoza, bio u 1856. i 1857. g. samo 1 022 576 832 funte; nužno se, dakle, morao pokazati deficit od 409 503 168 funti. G. Baynes, koji je bio dobar da ovu stvar sa mnom pretrese, drži da bi procena godišnjeg utroška pamuka, koja bi se zasnivala na utrošku blekberškog sreža, ispala odviše visoka usled razlike ne samo u ispredenim numerama nego i u savršenosti mašinerije. On ceni celokupni godišnji utrošak pamuka u Ujedinjenoj Kraljevini na 1000 miliona funti. Ali ako on ima pravo i suvišak ponude doista iznosi $22\frac{1}{2}$ miliona, onda izgleda da su tražnja i ponuda već sada gotovo u ravnoteži, čak i da ne uzmemo u obzir dodatna vretena i razboje koji se, po iskazu samog g. Baynesa, instaliraju u njegovom srežu, a sudeći po tome, verovatno i u drugima.« (Str. 59, 60, 61.)

III. Opšta ilustracija: pamučna kriza od 1861. do 1865

Predistorija 1845 - 1860

1845. Doba cvetanja pamučne industrije. Veoma niska cena pamuka. L. Horner kaže o tome:

»Za poslednjih 8 godina nisam video ovako živahan poslovni period kao što je vladao prošlog leta i jeseni. Osobito u predenju pamuka. U toku čitavog polugoda stizale su mi svake nedelje prijave o novim ulaganjima kapitala u fabrike; čas su gradene nove fabrike, čas je mali broj nezauzetih fabrika nalazio nove za-

^{1*} automatskih

kupce, čas su proširivane fabrike koje su bile u radu i postavljane nove jače parne mašine i uvećavan broj mašina radilica«. (»Rep. Fact., Oct. 1845«, str. 13.)

1846. Otpočinju žalbe.

»Već duže vreme slušam kako se fabrikanti pamuka uveliko žale na teško stanje njihovog posla... U toku poslednjih 6 nedelja razne su fabrike počele raditi kratko vreme, obično 8 časova dnevno mesto 12; izgleda da to uzima maha... cena pamuka jako je skočila, a... cene izrađevine ne samo što nisu porasle, već su njene cene niže nego pre poskupljenja pamuka. Veliko uvećanje broja fabrika pamuka za poslednje 4 godine mora da je imalo za posledicu, s jedne strane, jako povećanu tražnju za sirovinom, a s druge, silno povećanu ponudu izrađevina na tržištu; oba su uzroka morala zajedno uticati u pravcu snižavanja profita dokle god je ponuda sirovine i tražnja za fabrikatom ostajala nepromenjena; ali oni su uticali još daleko snažnije, jer je, s jedne strane, u poslednje vreme ponuda pamuka bila nedovoljna, a s druge strane, tražnja za fabrikatima na raznim unutrašnjim i inostranim tržištima je opala.« (»Rep. Fact., Oct. 1846«, str. 10.)

Naravno da uvećana tražnja za sirovinom i pretrpanost tržišta fabrikatom idu ruku pod ruku. — Uzgred, tadašnje uvećanje proizvodnje i kasniji zastoj nisu se ograničili na pamučne srezove. U Bredfordu, srezu češljane vune, bilo je 1836. g. samo 318 fabrika, a 1846. g. 490. Ovi brojevi ni izdaleka ne izražavaju stvarno uvećanje proizvodnje pošto su postojeće fabrike istovremeno bile znatno proširivane. Ovo važi osobito i za predionice lana.

»Sve su one za poslednjih 10 godina više ili manje doprinele prepunjenju tržišta, čemu se velikim delom mora pripisati sadašnji zastoj u poslu... Zastoj je potpuno prirodna posledica ovako brzog proširenja fabrika i mašinerije.« (»Rep. Fact., Oct. 1846«, str. 30.)

1847. U oktobru novčana kriza. Eskontna stopa 8%. Pre toga već slom železničke špekulacije i istočnoindijskog sistema uslužnih menica. Ali:

»G. Baker iznosi veoma zanimljive pojedinosti o tražnji za pamukom, vunom i lanom, koja je poslednjih godina porasla usled proširenja tih industrija. On drži da je uvećana tražnja za ovim sirovinama — a osobito zbog toga što je nastupila u vreme kad je njihova ponuda pala daleko ispod proseka — gotovo dovoljna da se objasni sadašnje stanje depresije ovih poslovnih grana, bez pozivanja i na rastrojenost novčanog tržišta. Moja sopstvena opažanja i ono što sam saznao od ljudi koji posao razumeju potpuno potvrđuju ovo gledište. Sve su ove razne poslovne grane bile jako deprimirane još kada je bilo lako dobiti eskonte po 5% ili i manje. Nasuprot tome, dovoz sirove svile bio je obilan, cene umerene, a posao prema tome živahan do... poslednje 2 ili 3 nedelje, kada je novčana kriza nesumnjivo pogodila ne samo same fabrikante svilene potke, već još više njihove glavne kupce — fabrikante modnih artikala. Jedan pogled na objavljene zvanične izveštaje pokazuje da se pamučna industrija za poslednje tri godine uvećala skoro za 27%. Usled toga se pamuk, uzeto u zaokrugljenim brojevima, popeo od 4 na

6 pensa po funti, dok preda, zahvaljujući uvećanoj ponudi, stoji samo za malenkost iznad njene ranije cene. Vunena industrija počela se proširivati 1836. g.; otada je u Jorkšиру porasla za 40%, a u Škotskoj još više. Još je veći porast u industriji češljane vune.¹⁸ Izračunavanja daju ovde za isti period vremena porast preko 74%. Stoga je utrošak sirove vune bio ogroman. Platnarska industrija pokazuje od 1839. g. porast od oko 25% u Engleskoj, 22% u Škotskoj i skoro od 90% u Irskoj¹⁹; posledica toga, uz istovremene loše žetve lana, bila je da se sirovina popela za 10£ po toni, dok je cena prede, naprotiv, pala 6 pensa po svežnju.« (»Rep. Fact., Oct. 1847«, str. 30, 31.)

1849. Od poslednjih meseci 1848. posao je ponovo oživeo.

»Cena lana, koja je bila tako niska da je skoro pod svima mogućim budućim okolnostima obezbeđivala priličan profit, podstakla je fabrikante da posao bez prekida produže. Fabrikanti vune bili su početkom godine neko vreme vrlo jako zaposleni... ali se bojim da konsignacije vunene robe često zamenjuju pravu tražnju i da se periodi prividnog prosperiteta, tj. pune zaposlenosti, ne podudaraju uvek s periodima legitimne tražnje. Nekoliko meseci posao s češljanom vunom bio je osobito dobar... U početku pomenutog perioda vuna je stajala osobito nisko, prelci su se snabdeli uz probitačne cene, a sigurno i u znatnim količinama. Kad se cena vune s prolećnim aukcijama popelā, prelci su izvukli korist od toga, pa su je i zadržali, jer je tražnja za izrađevinama postala znatna i morala se zadovoljiti.« (»Rep. Fact., [April] 1849«, str. 42.)

»Kad pogledamo varijacije koje su se u stanju posla dogodile u poslednje 3 ili 4 godine u fabričkim srezovima, držim da moramo priznati da negde postoji neki veliki uzrok poremećaja... Nije li, možda, ogromna proizvodna snaga uvećanog broja mašinerije pružila nov elemenat za to?« (»Rep. Fact., April 1849«, str. 42, 43.)

U novembru 1848., u maju i u letu do oktobra 1849. posao je bivao sve poletniji.

»Ovo ponajviše važi za fabrikaciju štofova od češljane prede, koja se grupiše oko Bredforda i Halifaksa; ovaj posao nije nikada ranije ni približno dostizao svoj sadašnji obim... Špekulisanje sirovinom i neizvesnost o njenoj verovatnoj ponudi oduvek su u pamučnoj industriji izazivali veću uzrujanost i češća kolebanja no-

¹⁸ U Engleskoj se strogo razlikuju woollen manufacture^{1*} — koja od kratke vune prede i tka grebenanu predu (glavni centar Lids), i worsted manufacture^{2*} — koja od dugačke vune prede i tka češljanu predu (glavni centar Bredford u Jorkšиру). — F. E.

¹⁹ Ovo brzo uvećanje mašinskog predenja lanene prede u Irskoj zadalo je onda smrtni udarac nemačkom (šleskom, lužičkom, vestfalskom) izvozu platna tkanog od ručne prede. — F. E.

^{1*} manufaktura vune — ^{2*} manufaktura češljane vune

ma u kojoj drugoj poslovnoj grani. Momentano ovde postoji nagomilanost zaliha grublje pamučne robe, što sitne prelce uz nemirava i već im šteti, tako da već više njih radi kratko vreme.« (»Rep. Fact., Oct. 1849«, str. 64, 65.)

1850. April. Neprekidno glatko poslovanje. Izuzetak:

»Velika depresija u jednom delu pamučne industrije usled nedovoljne ponude sirovine upravo za grube numere pređe i teške tkanine... Postoji bojazan da će nedavno uvećanje broja mašina u manufakturi češljane vune izazvati sličnu reakciju. G. Baker računa da je samo u 1849. g. u toj poslovnoj grani proizvod razbojā porastao za 40%, a proizvod vretenā za 25–30%, a porast se nastavlja još uvek u istoj srazmeri.« (»Rep. Fact., April 1850«, str. 54.)

1850. Oktobar.

»Cena pamuka i dalje... izaziva znatnu depresiju u ovoj industrijskoj grani, osobito za takve robe kod kojih sirovina sačinjava znatan deo troškova proizvodnje. Veliko poskupljenje sirove svile proizvelo je i u ovoj grani u više mahova depresiju.« (»Rep. Fact., Oct. 1850«, str. 14.)

Prema ovde navedenom izveštaju odbora Kraljevskog društva za gajenje lana u Irskoj, tamo je visoka cena lana, pri niskom stanju cena drugih poljoprivrednih proizvoda, obezbedila znatno uvećanje lanene proizvodnje za sledeću godinu. (Str. 33.)

1853. April. Veliki prosperitet.

»Nikad još za 17 godina, otkako sam se zvanično upoznao sa stanjem lan-kaširskog fabričkog sreza, nisam video ovakav opšti prosperitet; zaposlenost je u svima granama izvanredna«, kaže L. Horner. (»Rep. Fact., April 1853«, str. 19.)

1853. Oktobar. Depresija pamučne industrije.

»Prekomerna proizvodnja.« (»Rep. Fact., Oct. 1853«, str. 15.)

1854. April.

»Vunarski posao, mada ne ide sasvim glatko, dao je puno zaposlenje u svima fabrikama; isto tako i pamučna industrija. Posao s češljanom vunom bio je u čitavom prošlom polugodu skroz nerodovan... U platnarskoj industriji nastupio je poremećaj usled smanjenog dovoza lana i konoplje iz Rusije zbog krimskog rata.« (»Rep. Fact., [April] 1854«, str. 37.)

1859.

»Posao u škotskoj platnarskoj industriji još je u depresiji... jer je sirovina retka i skupa; slabi kvalitet prošle žetve u pribaltičkim zemljama, odakle se uglavnom snabdevamo, uticaće štetno na posao ovog sreza; naprotiv, juta, koja postepeno potiskuje lan u mnogim grubim artiklima, nije ni neobično skupa ni retka... otprilike polovina mašina u Dendiju prede sada jutu.« (»Rep. Fact., April 1859«, str. 19.) — »Usled visoke cene sirovine, predenje lana još uvek nije nikako unosno, i dok sve druge fabrike rade puno vremena, imamo niz primera prestajanja rada mašina za preradu lana... Stanje u predenu jute... više je zadovoljavajuće, pošto se pre kratkog vremena ova materija spustila na umeriju cenu.« (»Rep. Fact., Oct. 1859«, str. 20.)

1861 - 1864. Američki gradanski rat. Cotton famine^{1}. Najizrazitiji primer prekida procesa proizvodnje zbog nestašice i skupoće sirovine*

1860. April.

»Što se tiče stanja posla, radujem se što vas mogu izvestiti da su sve tekstilne industrije, izuzev svile, uprkos visokoj ceni sirovina bile vrlo dobro zaposlene u toku poslednjeg polugoda... U nekim pamučnim srezovima radnici su traženi putem oglasa, i došli su tamo iz Norfolka i drugih zemljoradničkih grofovija... Izgleda da u svakoj industrijskoj grani vlada velika oskudica u sirovini. Jedino je ta oskudica... ono što nam nameće ograničenja. U pamučnoj industriji broj novopodignutih fabrika, proširenje postojećih i tražnja za radnicima nisu nikad bili toliko veliki kao sad. Na sve se strane traži sirovina.« (»Rep. Fact., April 1860«, [str. 57].)

1860. Oktobar.

»Stanje posla u srezovima u kojima se prerađuju pamuk, vuna i lan bilo je dobro; u Irskoj vele da je otpre više od jedne godine bilo čak i »vrlo dobro«, i bilo bi još bolje da sirovina nije skupa. Prelci lana izgleda da s većim nestavljenjem no ikada očekuju otvaranje indijskih pomoćnih vrela putem železnice i odgovarajući razvitak indijske poljoprivrede, da bi najzad dobili... dovoz lana koji odgovara njihovim potrebama.« (»Rep. Fact., October 1860«, str. 37.)

1861. April.

»Posao je momentalno u stanju depresije... nešto malo fabrika za preradu pamuka rade kratko vreme, a mnoge fabrike svile samo su delimično zaposlene. Sirovina je skupa. Ona je gotovo u svakoj tekstilnoj grani iznad cene po kojoj se može prerađivati za masu potrošača.« (»Rep. Fact., April 1861«, str. 33.)

Sada se pokazalo da je 1860. g. u pamučnoj industriji bilo previše proizvedeno; dejstvo toga osećalo se još i sledećih godina.

»Trebalo je dve do tri godine dok je svetsko tržište usisalo prekomernu proizvodnju od 1860.« (»Rep. Fact., October, 1863«, str. 127.) »Depresivno stanje tržištâ za pamučne izradevine u istočnoj Aziji, početkom 1860. g., proizvelo je odgovarajuću reakciju na posao u Blekbernu, gde je prosečno 30 000 mehaničkih razboja zaposleno gotovo isključivo oko proizvodnje tkanina za to tržište. Usled toga je tražnja za radom ovde već bila ograničena mnogo meseci pre no što su se osetila dejstva pamučne blokade... Srećom je to mnoge fabrikante spaslo od propasti. Zalihe su rasle u vrednosti dokle su god držane na slagalištu, i tako se izbegao užasan pad vrednosti, koji bi inače bio neizbežan u takvoj krizi.« (»Rep. Fact., October 1862«, str. 28, 29, 30.)

1861. Oktobar.

»Posao je otpre nekog vremena u velikoj depresiji... Nimalo nije neverovatno da će za vreme zimskih meseci mnoge fabrike u velikoj meri skratiti radno vreme.

^{1*} »Pamučna glad«, tj, potpuna oskudica u pamuku.

Međutim, to se dalo predvideti... I bez obzira na uzroke koji su prekinuli naš uobičajeni dovoz pamuka iz Amerike i naš izvoz, skraćivanje radnog vremena za nastupajuću zimu postalo bi nužno zbog jakog uvećanja proizvodnje za poslednje tri godine i poremećajâ na indijskom i kineskom tržištu.« (»Rep. Fact., October 1861«, str. 19.)

Pamučni otpadak. Istočnoindijski pamuk (surat). Uticaj na radničku najamninu. Poboljšanje mašinerije. Zamenjivanje pamuka skrobnim brašnom i mineralima. Dejstvo ovog sloja skrobnog brašna na radnike. Prelci finijih numera pređe. Fabrikantske prevare

»Jedan mi fabrikant piše: „Što se tiče procene utroška pamuka po vretenu, vi ne uzimate dovoljno u račun činjenicu da, kad je pamuk skup, svaki prelac običnih pređa (recimo do № 40, uglavnom № 12 - 32) pređe što je ikako moguće finije numere, tj. prešće № 16 mesto ranije № 12, ili № 22 mesto № 16 itd.; a tkač koji tka ove fine pređe doteraće svoj katun na običnu težinu time što će dodati utoliko više lepila. Ovo se pomoćno sredstvo sada upotrebljava u istinski sramnom stepenu. Iz dobrog sam vrela čuo da ima prostih širtinga^{1*} za izvoz, od kojih komad teži 8 funti, a od toga su $2\frac{3}{4}$ funte bile lepilo. U tkanine drugih vrsta meće se često do 50% lepila, tako da ne laže fabrikant koji se hvali da je postao bogat čovek prodajući svoju tkaninu za manje novaca po funti no što je platio za pređu od koje je tkaninu napravio« (»Rep. Fact., April 1864«, str. 27.)

»Davani su mi i iskazi da tkači porast svojih pobolevanja pripisuju lepilu koje se upotrebljava za osnove ispredene od istočnoindijskog pamuka, a koje lepilo se više ne sastoji samo od brašna, kao ranije. Ali ovaj surogat za brašno ima tu veoma veliku prednost što znatno uvećava težinu tkanine, tako da 15 funti pređe kad se izatkaju teže 20 funti.« (»Rep. Fact., Oct. 1863«, str. 63. Ovaj surogat je bio mleveni talk, tzv. China clay^{2*}, ili gips, tzv. French chalk^{3*}.) — »Zarada tkača« (ovde to znači radnika) »veoma se smanjila zbog upotrebe surogata za brašno kao lepila za osnovu. Ovo lepilo čini pređu težom, ali i tvrdom i lomljivom. Svaka žica osnove ide u razboju kroz niti čiji jaki konci drže osnovu u pravilnom položaju; kruto ulepljene osnove prouzročavaju stalno kidanje žice u nitima; svako kidanje prouzročava tkaču pet minuta gubitka vremena oko popravke; tkač sada mora ove kvarove da popravlja bar 10 puta češće nego ranije, a razboj, naravno, utoliko manje uradi za vreme radnih časova.« (Isto, str. 42, 43.)

»U Eštonu, Stejlibridžu, Mosliju, Oldhemu itd. spovedeno je ograničenje radnog vremena za punu trećinu, i svake nedelje se radni časovi i dalje skraćuju... Istovremeno sa ovim skraćivanjem radnog vremena u mnogim se granama obara i najamnina.« (Str. 13.)

Početkom 1861. izbio je među mehaničkim tkačima u nekim delovima Lankašira štrajk. Više fabrikanata beše objavilo da će najamninu sniziti za 5 - 7½%; radnici su ostajali pri tome da stope

^{1*} Širting — nekada fino laneno platno za košulje, u ovo vreme već prosto pamučno platno. — ^{2*} kineska ilovača. — ^{3*} francuska kreda

najamnine ostanu nepromenjene, a da se skrate radni časovi. To nije prihvaćeno i dođe do štrajka. Posle mesec dana radnici moradoše popustiti. Ali sada dobiše i jedno i drugo:

»Osim smanjenja nadnice, na šta su radnici napisletku pristali, sada i mnoge fabrike rade kratko vreme.« (»Rep. Fact., April 1861«, str. 23.)

1862. April.

»Patnje radnika znatno su se uvećale od datuma mog poslednjeg izveštaja; ali ni u kojem periodu istorije industrije nisu radnici s toliko mukle rezignacije i s toliko dostojanstva strpljivo podnosili ovako iznenadne i teške patnje.« (»Rep. Fact., April 1862«, str. 10.) — »Srazmerni broj momentano potpuno nezaposlenih radnika ne izgleda da je veći nego 1848. g., kada je vladala obična panika, ali koja je bila dovoljno znatna da uznemirene fabrikante pokrene na sastavljanje slične statistike o industriji pamuka kakva se sada nedeljno objavljuje... Maja 1848. bilo je od svih radnika koji rade u industriji pamuka u Mančesteru nezaposleno 15%, 12% radilo je kratko vreme, dok ih je preko 70% bilo zaposleno punovremeno. 28. maja 1862. bilo je 15% nezaposlenih, 35% radilo je kratko vreme, 49% puno vreme... U susednim mestima, npr. u Stokportu, procenat nepotpuno zaposlenih i sasvim nezaposlenih veći je, a procenat potpuno zaposlenih manji«, naime zato što se ovde predu grublje numere nego u Mančesteru. (Str. 16).

1862. Oktobar.

»Po poslednjoj zvaničnoj statistici bilo je [1861] u Ujedinjenoj Kraljevini 2887 pamučnih fabrika, od kojih 2109 u mome srežu (Lankašir i Češir). Ja sam dobro znao da su veoma velik deo tih 2109 fabrika u mome srežu bila mala preduzeća koja zapošljavaju samo malo ljudi. Ali sam se iznenadio otkrivši koliko je velik taj broj. U 392, ili 19%, pogonska snaga, para ili voda, iznosi ispod 10 konjskih snaga; u 345, ili 16%, između 10 i 20 konjskih snaga; u 1372 iznosi 20 i više... Veoma veliki deo tih malih fabrikanata — preko trećine celokupnog broja — bili su i sami radnici donedavno; to su ljudi koji nemaju komandu nad kapitalom... Glavni bi teret, dakle, pao na ostale $\frac{2}{3}$.« (»Rep. Fact., October 1862«, str. 18, 19.)

Po istom izveštaju, bilo je od radnika koji rade u industriji pamuka u Lankaširu i Češiru tada potpuno zaposleno 40 146, ili 11,3%; sa ograničenim radnim vremenom zaposleno 134 767, ili 38%; nezaposleno 179 721, ili 50,7%. Ako se od toga odbiju podaci za Mančester i Bolton, gde se poglavito predu fine numere, što predstavlja granu koja je srazmerno malo pogodena nestaćicom pamuka, stvar ispada još nepovoljnije, naime: potpuno zaposlenih 8,5%, ograničeno zaposlenih 38%, nezaposlenih 53,5%. (Str. 19, 20.)

»Za radnike je bitna razlika da li se prerađuje dobar ili loš pamuk. Prvih meseci ove godine, kad su fabrikanti nastojali da svoje fabrike održe u radu na taj način što su svi trošili pamuk koji se mogao kupiti po umerenoj ceni, ušlo je mnogo lošeg pamuka u fabrike gde se ranije obično upotrebljavao dobar pamuk;

razlika u radničkoj najamnini bila je tako velika da je izbilo mnogo štrajkova, jer po staroj najamnini od komada sada više nisu mogli isterati podnošljivu nadnicu... U nekim slučajevima iznosila je razlika usled primene lošeg pamuka čak i kod potpunog radnog vremena polovinu ukupne najamnine.« (Str. 27.)

1863. April.

»U toku ove godine moći će se potpuno zaposliti samo nešto više od preko polovine pamučnih radnika.« (»Rep. Fact., April 1863«, str. 14.)

»Veoma ozbiljna šteta pri upotrebi istočnoindijskog pamuka, koji fabrike sada moraju upotrebljavati, jeste da se brzina mašinerija mora jako usporiti. Poslednjih godina činjeno je sve da se ta brzina uveća, tako da je ista mašinerija davaла više rada. Ali smanjena brzina pogoda radnika isto tako kao i fabrikanta; jer se većina radnika plaća najamninom od komada, prelci sa toliko po funti ispredene pređe, tkači sa toliko po otkanom komadu; čak bi i kod ostalih radnika, koji se plaćaju nedeljnom platom, nastupilo sniženje najamnine usled smanjenja proizvodnje. Po mojim obaveštenjima... i prema podacima koji su mi predati o zaradi pamučnih radnika u toku ove godine... sniženje iznosi prosečno 20%, u nekim slučajevima i 50%, računajući prema najamninama kakve su bile 1861.« (Str. 13.) — »Zarađena suma zavisi... od toga kakav se materijal preraduje... Položaj radnika, u pogledu iznosa zarađene najamnine, sada je (oktobra 1863) veoma mnogo bolji nego u ovo doba prošle godine. Mašinerija je poboljšana, sirovina je bolje upoznata, i radnici lakše savlađuju teškoće s kojima su se u početku morali boriti. Prošlog proleća bio sam u Prestonu u jednoj školi za šivenje« (dorotvorna ustanova za nezaposlene); »dve mlade devojke, koje su dan pre toga bile poslate u jednu tkačnicu, pošto je fabrikant izjavio da tamo mogu zarađiti 4 šilinga nedeljno, molile su da budu primljene natrag u školu, žaleći se da ne mogu zarađiti ni 1 šiling nedeljno. Imao sam podataka o selfacting minders^{1*}... ljudima koji upravljaju dvema automatskim predilicama, koji su posle 14 dana punog radnog vremena zarađili 8 šilinga 11 pensa, a od te im je sume odbijena kirija za stan, pri čemu im je fabrikant« (plemenit čovek!) »polovinu kirije ipak vratio kao poklon. Minders odneše kući sumu od 6 šilinga i 11 pensa. Ponegde su selfacting minders zarađivali 5 - 9 šilinga nedeljno, tkači od 2 - 6 šilinga nedeljno, poslednjih meseci 1862... Sada je stanje mnogo zdravije, mada se zarađa u većini srezova još uvek jako smanjuje... Pored kratkoće vlakna i nečistoće indijskog pamuka, ima i više drugih uzroka koji su doprineli smanjenju zarade. Tako je sad, npr., običaj da se u indijski pamuk meće mnogo pamučnog otpatka, a ovo prelcu, naravno, još više uvećava teškoću. Zbog kratkoće vlakana, žice se lakše kidaju pri izvlačenju na mule-mašini i pri uvrtanju pređe, i mule se ne može držati tako pravilno u pokretu... Isto tako, zbog velike pažnje koja se mora posvetiti žicama, čest je slučaj da jedna tkalja može nadzirati samo jedan razboj, a samo veoma mali broj tkalja više od dva... U mnogim slučajevima najamnina radnika direktno je oborenja za $5,7\frac{1}{2}$ i 10%... u većini slučajeva radnik mora paziti kako će izaći nakraj sa svojom sirovinom i kako će po običnoj stopi

^{1*} o radnicima koji nadziru automatske predilice

najamnine isterati koliko može zarade... Druga jedna teškoća s kojom se tkači katkad moraju boriti jeste što od rđave materije moraju praviti dobru tkaninu i što ih kažnjavaju odbijanjem od najamnine ako rad ne ispadne po želji.« (»Rep. Fact., October 1863«, str. 41 - 43.)

Najamnine su bile mizerne, čak i tamo gde se radilo puno vreme. Radnici za preradu pamuka dragovoljno se ponudiše za sve javne radove, dreniranje, gradnju puteva, tucanje kamena, popločavanje ulica, za što su bili upotrebljavani da bi od mesnih vlasti dobijali potporu (koja je u stvari bila potpora fabrikantima, v. knj. I, str. 598/589^{1*}). Cela buržoazija stražarila je nad radnicima. Ako je bila ponuđena i najgora pseća najamnina, a radnik je nije htio prihvati, odbor za pomoć odmah ga je brisao sa spiska primalaca pomoći. Za gospodu fabrikante bilo je to zlatno doba, jer su radnici morali ili skapati od gladi ili raditi po svakoj ceni najprobitačnijoj za buržuju, u čemu su odbori za pomoć igrali ulogu njihovih pasa čuvara. U isto vreme, u tajnom sporazumu s vladom, fabrikanti su koliko su god mogli sprečavali iseljavanje, delom radi toga da im uvek bude pri ruci njihov kapital koji se sastoji od mesa i krvi radnika, a delom da bi obezbedili kućnu kiriju koju su cedili iz radnika.

»U ovoj stvari odbori za pomoć postupali su s velikom strogošću. Ako je rad bio ponuđen, onda su radnici kojima je bio ponuđen brisani sa spiska i tako prisiljavani da ga prihvate. Kad su se protivili da stupe na rad... bio je uzrok u tome što bi im zarada bila čisto nominalna, dok bi rad bio izvanredno težak.« (Isto, str. 97.)

Radnici su bili voljni ići na svaku vrstu posla na koji bi bili određeni prema Public Works Act-u^{2*}.

»Načela po kojima su bila organizovana zaposlenja u industriji znatno su se razlikovala u raznim gradovima. Ali čak i u onim mestima gde rad pod vedrim nebom apsolutno nije služio kao radna proba (labour test), taj je rad bio plaćen ipak ili samo redovnom sumom pomoći ili tek toliko neznatno više da je to stvarno postalo radna proba.« (Str. 69.) »Public Works Act od 1863. g. trebalo je da doskoči tome zlu i osposobi radnika da svoju nadnicu zasluži kao nezavisan nadničar. Svrha toga zakona bila je trostruka: 1. omogućiti mesnim vlastima da od komesarâ državnih dugova uzajmljuju novac (s pristankom predsednika Centralne državne sirotinjske uprave); 2. olakšati uređenje gradova u srezovima u kojima se prerađuje pamuk; 3. osigurati nezaposlenim radnicima rad i pristojnu zaradu (remunerative wages).«

Pod tim zakonom bilo je do kraja oktobra 1863. odobreno zajmova u iznosu od 883 700£ (str. 70). Preduzeti radovi behu uglavnom kanalizacija, gradnja puteva, popločavanje ulica, izgradnja rezervoara vodovoda itd.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 506/507 — ^{2*} Zakon o javnim radovima

Gospodin Henderson, predsednik odbora u Blekbernu, piše u vezi s tim fabričkom inspektorom Redgrave-u:

»U celom mome iskustvu u toku sadašnjeg vremena patnje i bede ništa me nije jače frapiralo niti više obradovalo od vedre gotovosti s kojom su nezaposleni radnici ovoga sreza prihvatili rad koji im je ponuđen na osnovu Public Works Act-a od strane blekbernskog opštinskog veća. Teško da je moguće zamisliti veći kontrast nego da pamučni prelac koji je ranije radio kao kvalifikovani radnik u fabrici, sada radi kao nadničar na kakvom odvodnom kanalu na dubini od 14 ili 18 stopa.«

(Pri tome su, prema veličini porodice, zarađivali nedeljno 4 do 12 šilinga; ova poslednja džinovska suma morala je često biti dovoljna porodici od 8 članova. Gospoda čifte imali su pri tome dvojak profit: prvo, što su novac za uređivanje svojih prljavih i zapuštenih gradova dobijali uz izuzetno niske kamate; drugo, što su radnike plaćali daleko ispod normalne stope najamnine.)

»Kad uzmemo da je bio naviknut na gotovo tropsku temperaturu, na rad u kojem mu je umešnost i tačnost manipulisanja beskrajno više koristila nego mišićna snaga, naviknut na dvaput, katkad i triput veću zaradu nego što je sad može dobijati, onda u njegovom voljnom prihvatanju ponuđenog zaposlenja ima toliko samopregora i obzirnosti da mu to služi na najveću čast. U Blekbernu su ljudi bili iskušani gotovo u svakoj mogućoj vrsti rada pod vedrim nebom: u iskopavanju na znatnoj dubini tvrdog i teškog glinenog zemljišta, u isušivanju, tucanju kamena, gradnji puteva, u iskopavanju za ulične kanale na dubini od 14, 16, katkad i 20 stopa. Pri tome često stoje u blatu i vodi dubokoj 10 do 12 cota i uvek su izloženi klimi čiju vlažnu hladnoću ne nadmašuje nijedan srez Engleske, ako je uopšte dostiže.« (Str. 91, 92.) — »Držanje radnika bilo je gotovo besprekorno... njihova pripravnost da prihvate rad pod vedrim nebom i da se time probiju.« (Str. 69.)

1864. April.

»Ovde-onde u raznim srezovima čuju se žalbe na oskudicu u radnicima, poglavito u izvesnim granama, npr. u tkanju... ali ove žalbe potiču isto toliko iz malene najamnine koju radnici mogu zaraditi usled loših sorti pređe koje se upotrebljavaju, koliko i iz stvarne retkosti samih radnika u ovoj posebnoj grani. Prošlog je meseca bilo mnogo sporova između izvesnih fabrikanata i njihovih radnika zbog najamnine. Žalim što je do štrajkova i odviše često dolazilo... Fabrikanti osećaju dejstvo Public Works Act-a kao neku konkurenciju, i usled toga je mesni odbor u Bejcepu obustavio svoju delatnost, jer mada još ne rade sve fabrike, ipak se pokazala oskudica u radnicima.« (»Rep. Fact., April 1864«, str. 9.)

Svakako da je već bilo krajnje vreme za gospodu fabrikante. Usled Public Works Act-a tražnja je toliko porasla da su u kamenolomima u Bejkepu poneki fabrički radnici zarađivali sada 4 do 5 šilinga dnevno. I tako su javni radovi postepeno obustavljeni — to novo izdanje ateliers nationaux^[20] iz 1848, ali sada ustanovljenih u korist buržoazije.

Eksperimenti in corpore vili^{1*}

»Mada sam naveo veoma sniženu najamninu« (radnika koji rade puno radno vreme), »stvarnu zaradu radnika u različnim fabrikama, iz toga nikako ne izlazi da oni iz nedelje u nedelju zarađuju istu sumu. Radnici su tu izloženi velikim kolebanjima zbog neprekidnog eksperimentisanja fabrikanata različnim vrstama pamuka i različnim srazmerama pamuka i otpadaka u istoj fabrici; „mešavine“, kako ih nazivaju, često se menjaju, a zarada radnika penje se i pada s kvalitetom pamučne mešavine. Ona je katkada iznosila samo 15% ranije zarade, a za jednu ili za nekoliko nedelja pala je na 50 do 60%.«

Inspektor Redgrave, koji ovo iznosi, navodi zatim podatke o najamnnini koje je uzeo iz prakse, od kojih će ovde sledeći primeri biti dovoljni:

A, tkač, porodica od 6 lica, zaposlen 4 dana nedeljno, 6 šil. $8\frac{1}{2}$ pensa; B, twister^{2*}, $4\frac{1}{2}$ dana nedeljno, 6 šil.; C, tkač, porodica 4 člana, 5 dana nedeljno, 5 šil. 1 peni; D, slubber^{3*}, 6 članova porodice, 4 dana nedeljno, 7 šil. 10 pensa; E, tkač, 7 članova, 3 dana, 5 šil. itd. Redgrave nastavlja:

»Gornji podaci zaslužuju pažnju jer dokazuju da bi rad u ponekoj porodici bio nesrećan, pošto ne samo reducira dohodak, već ga obara toliko nisko da postaje skroz nedovoljan da zadovolji nešto više od sasvim malog dela njihovih apsolutnih potreba, ako se ne bi dodavala potpora u slučajevima gde zarada porodice ne dostiže sumu koju bi primala kao potporu kad bi svi članovi bili nezaposleni.« (»Rep. Fact., October 1863«, str. 50 - 53.)

»Od 5. juna 1863. nije nijedne nedelje prosečna celokupna zaposlenost svih radnika iznosila više od dva dana, 7 časova i nekoliko minuta.« (Isto, str. 121.)

Od početka krize do 25. marta 1863, sirotinjske uprave, Centralni odbor za pomoć i londonski Mansion-House-odbor^{4*} izdali su blizu 3 miliona £. (Str. 13.)

»U jednom srezu, gde se svakako prede najfinija preda... prelcima je najamnina posredno snižena za 15% zato što se sa Sea Island-a^{5*} prešlo na egipatski pamuk... U jednom velikom srezu gde se otpadak mnogo upotrebljava za mešanje sa indijskim pamukom, prelcima je najamnina reducirana za 5%, a sem toga su izgubili još 20 do 30% zbog preradivanja surata i otpatka. Tkači su sa 4 razboja spali na 2. Godine 1860. isterivali su na svakom razboju 5 šil. 7 pensa, 1863. samo 3 šil. 4 pensa... Novčane kazne, koje su pri preradivanju američkog pamuka ranije varirale između 3 do 6 pensa« (za prelca), »kreću se sada od 1 šil. do 3 šil. 6 pensa.«

^{1*} Eksperimenti na bezvrednom telu — ^{2*} uvrtač ili upredač (končar) — ^{3*} prelac prvog predenja — ^{4*} odbor pri gradskoj opštini — ^{5*} Sea Islands (Sjajands) su ostrva u Atlantskom okeanu ispred obala Južne Karoline, Džordžije i Floride, poznata po plantažama pamuka.

U jednom srežu u kom je upotrebljavan egipatski pamuk izmešan sa istočnoindijskim:

»Prosečna najamnina mule-prelaca bila je 1860. g. 18 do 25 šil., a sad je 10 do 18 šil. Ovo nije prouzročeno isključivo pogoršanim pamukom, nego i smanjenjem brzine mule-mašine da bi se pređa jače uvrstela, za šta bi se u normalnim vremenima plaćalo zasebno prema tarifi.« (Str. 43, 44, 45 - 50.) »Mada je istočno-indijski pamuk možda ovde-onde preradivan s profitom za fabrikanta, ipak vidimo (vidi tarifu najamnina na str. 53), da radnici pod tim uslovima pate u poređenju s 1861. Ako se upotrebljavanje surata učvrsti, radnici će zahtevati istu zaradu koju su imali 1861; ovo bi pak ozbiljno pogadao profit kapitaliste, ako ne bude izravnato cenom bilo pamuka bilo izrađevina.« (Str. 105.)

Kućna kirija.

»Kad kotedži u kojima radnici stanuju pripadaju fabrikantu, često im on kućnu kiriju odbija od najamnine, čak i kad rade kratko vreme. Ipak je vrednost tih zgrada pažljivo i kućice se sad mogu dobiti za 25 do 50% jeftinije nego ranije; kotedž, koji je inače stajao 3 šil. 6 pensa nedeljno, može se sada dobiti za 2 šil. 4 pensa, a ponekad i još jeftinije.« (Str. 57.)

Iseljavanje. Fabrikanti su, naravno, bili protiv iseljavanja radnika, jednim delom zato što su

»u očekivanju boljih vremena za industriju pamuka hteli da zadrže pri ruci sredstva za najprobitačniji rad svojih fabrika«, a zatim što su »mnogi fabrikanti vlasnici kuća u kojima stanuju radnici koji su kod njih zaposleni, i bar neki od njih bezuslovno računaju na to da im se docnije plati jedan deo istekle dužne kirije.« (Str. 96.)

Gospodin Bernal Osborne, poslanik, kaže u jednom govoru od 22. oktobra 1864. svojim biračima da su se lankaširski radnici držali kao antički filozofi (stoici). A zar ne kao ovce?

GLAVA SEDMA

Dodaci

Uzmimo, kako u ovom odeljku uopšte pretpostavljamo, da je masa profita koja se prisvaja u svakoj posebnoj grani jednaka sumi viška vrednosti koju proizvodi celokupni kapital plasiran u tu oblast. Pa ipak buržuj neće shvatiti profit kao identičan s viškom vrednosti, tj. s neplaćenim viškom rada, i to iz ovih razloga:

1. U prometnom procesu on zaboravlja proces proizvodnje. Realizovanje vrednosti robâ — u šta je uključeno i realizovanje nji-hovog viška vrednosti — važi mu kao pravljenje toga viška vrednosti. {Mesto ostavljeno prazno u rukopisu ukazuje na to da je Marx nameravao podrobniye razraditi ovu tačku. — F. E.}

2. Uz pretpostavku istog stepena eksploracije rada, ostavljajući po strani sve modifikacije koje donosi kreditni sistem, sve međusobne prevare i podvale među samim kapitalistima, zatim svaki povoljni izbor tržišta, pokazalo se da profitna stopa može biti veoma različita prema tome je li sirovina jeftinija ili skuplja, je li kupljena s više ili s manje stručnog poznavanja; prema proizvodnosti, svrši-shodnosti i jeftinoći primenjene mašinerije; prema tome je li celokupno uređenje različnih stupnjeva procesa proizvodnje više ili manje savršeno, je li otklonjeno rasipanje materijala, jesu li uprava i nadzor jednostavniji i efikasniji itd. Ukratko rečeno, kad je za neki određeni promenljivi kapital višak vrednosti dat, ipak još mnogo zavisi od individualne, poslovne okretnosti, bilo samog kapitaliste bilo njegovih podnadzornika i nameštenika, da li će se isti višak vrednosti izraziti u većoj ili manjoj profitnoj stopi, da li će stoga pružiti veću ili manju masu profita. Neka isti višak vrednosti od 1000£, proizvod od 1000£ najamnine, stoji u preduzeću A prema 9000£, a u drugom preduzeću B prema 11 000£ postojanog kapitala. U slučaju A imamo $pf' = \frac{1000}{10\ 000} = 10\%$. U slučaju B imamo $pf' = \frac{1000}{12\ 000} = 8\frac{1}{3}\%$.

Celokupni kapital proizvodi kod A srazmerno više profita nego kod B, jer je tamo profitna stopa viša nego ovde, mada je u oba slučaja predujmljeni promenljivi kapital = 1000, a i višak vrednosti koji se iz njega isteruje takođe = 1000, dakle iako se u oba slučaja u podjednakoj meri eksploratiše jednak broj radnika. Ovo različno izra-

žavanje iste mase viška vrednosti, ili različnost profitnih stopa, a otud i samih profita, pri istoj eksploataciji rada, može poticati i iz drugih izvora; ali ono može poticati i jedino i samo iz različnosti u poslovnoj umešnosti kojom se oba preduzeća vode. A ova okolnost zavodi kapitalistu — uverava ga — da njegov profit ne dolazi od eksploatacije rada, već bar delimično i od drugih od toga nezavisnih okolnosti, a naročito od njegove individualne aktivnosti.

Iz onoga što je izloženo u ovom prvom odeljku vidi se da je pogrešno shvatanje (Rodbertusovo^[21]) po kome (za razliku od zemljišne rente, gde, npr., zemljišna površina ostaje ista, dok renta raste) menjanje veličine kapitala ostaje bez uticaja na odnos između profita i kapitala, a otud i na profitnu stopu, jer kad raste masa profita, raste i masa kapitala u odnosu na koji se ona izračunava, i obrnuto.

Ovo je tačno samo u dva slučaja. Prvo, kad pod pretpostavkom da su sve druge okolnosti, dakle naročito stopa viška vrednosti, jednake, nastupi promena vrednosti one robe koja je novčana roba. (Isto se događa i kod samo nominalne promene vrednosti, kod dizanja ili padanja znakova vrednosti pri inače neizmenjenim okolnostima.) Neka je celokupni kapital = 100£, a profit = 20£, profitna stopa, dakle, = 20%. Ako sad zlato padne ili se popne^{1*} za 100%, isti kapital vredeće u prvom slučaju 200£, dok je pre vredeo 100£, a profit će imati vrednost od 40£, tj. predstaviće se u ovom novčanom izrazu mesto u ranijem od 20£. U drugom slučaju kapital spada na vrednost od 50£, a profit se predstavlja u proizvodu čija je vrednost 10£. Ali je u oba slučaja $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20\%$. Međutim, u svima ovim slučajevima stvarno se ne bi zbila promena u veličini kapital-vrednosti nego samo u novčanom izrazu iste vrednosti i istog viška vrednosti. Dakle, ni $\frac{v}{K}$, ili profitna stopa, ne bi mogla time biti pogodjena.

Drugi je slučaj onaj kad se dogodi stvarna promena veličine vrednosti, a ta promena ne bude praćena promenom u odnosu $pr : p$, tj. kad pri postojanoj stopi viška vrednosti ostane jednak odnos kapitala preduumljenog u radnu snagu (uzev promenljivi kapital kao pokazatelj pokrenute radne snage) prema kapitalu preduumljenom u sredstva za proizvodnju. Pod tim okolnostima, bilo da imamo K ili nK ili $\frac{K}{n}$, npr. 1000 ili 2000 ili 500, profit će, pri profitnoj stopi od 20%, u prvom slučaju biti = 200, u drugom = 400; u trećem = 100; ali $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. To jest, ovde profitna stopa ostaje neizmenjena jer sastav kapitala ostaje isti, a promena njegove

^{1*} U 1. izdanju: popne se ili padne; izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

veličine ne pogađa ga. Stoga uvećanje ili opadanje profitne mase ovde ukazuje samo na uvećanje ili opadanje mase primjenjenog kapitala.

U prvom slučaju zbiva se, dakle, samo prividna promena veličine primjenjenog kapitala, u drugom slučaju imamo stvarnu promenu veličine, ali nema promene u organskom sastavu kapitala, u odnosu njegovog promenljivog dela prema postojanom. Ali, izuzev ova dva slučaja, promena veličine primjenjenog kapitala ili je *posledica* prethodno izvršene promene vrednosti u jednom njegovom sastavnom delu, a otuda (ukoliko se s promenljivim kapitalom ne promeni sam višak vrednosti) promene u relativnoj veličini njegovih sastavnih delova; ili je ta promena veličine (kao kod radova u velikom razmeru, uvođenja nove mašinerije itd.) *uzrok* promene u relativnoj veličini oba njegova organska sastavna dela. Stoga u svima ovim slučajevima, pri inače jednakim okolnostima, promena veličine primjenjenog kapitala mora biti praćena istovremenom promenom profitne stope.

Uvećanje profitne stope potiče uvek iz toga što se višak vrednosti relativno ili apsolutno uvećava u odnosu prema troškovima njegove proizvodnje, tj. prema celokupnom predujmljenom kapitalu, ili što se smanjuje razlika između profitne stope i stope viška vrednosti.

Kolebanja u profitnoj stopi, nezavisna od promene u organskim sastavnim delovima kapitala ili od apsolutne veličine kapitala, moguća su onda kada se vrednost predujmljenog kapitala, ma u kom obliku, stalnom ili opticajnom, on postojao, digne ili padne zato što se, nezavisno od već postojećeg kapitala, uvećalo ili smanjilo radno vreme potrebno za njegovu reprodukciju. Vrednost svake robe — dakle i robâ iz kojih se kapital sastoji — nije uslovljena potrebnim radnim vremenom koje se u samoj njoj sadrži, nego *društveno* potrebnim radnim vremenom koje se iziskuje za njenu reprodukciju. Ova se reprodukcija može izvršiti pod otežavajućim ili olakšavajućim okolnostima, različnim od uslova prvobitne proizvodnje. Ako pod promjenjenim okolnostima ustreba svugde dvaput više ili, obrnuto, upola manje vremena za reprodukovanje istog materijalnog kapitala, onda bi on pri nepromjenenoj vrednosti novca, ako je ranije vredeo 100£, sada vredeo 200, odnosno 50£. Ako bi ovo uvećanje ili smanjenje vrednosti podjednako pogodilo sve delove kapitala, onda bi se saobrazno tome i profit izrazio u dvostrukoj ili u prepolovljenoj novčanoj sumi. No ako ono uključuje kakvu promenu u organskom sastavu kapitala, ako povisi ili snizi odnos promenljivog prema postojanom delu kapitala, profitna će stopa pri inače jednakim okolnostima porasti kad promenljivi kapital relativno poraste, a pasti kad on relativno padne. Ako se digne ili padne samo novčana vrednost predujmljenog kapitala (usled promene vrednosti novca), onda se u istoj srazmeri diže ili pada novčani izraz viška vrednosti. Profitna stopa ostaje nepromjenjena.

Drugi odeljak

Pretvaranje profita u prosečni profit

G L A V A O S M A

Različit sastav kapitala u različnim granama proizvodnje i različnost profitnih stopa koja otuda proističe

U prethodnom odeljku dokazano je, između ostaloga, kako se profitna stopa može menjati, dizati se i padati i pri nepromjenjenoj stopi viška vrednosti. Sada se u ovoj glavi pretpostavlja da je u svima oblastima proizvodnje na koje se deli društveni rad neke zemlje stepen eksplotacije rada jednake veličine, da je podjednako visok, pa da je stoga tako i sa stopom viška vrednosti i s dužinom radnog dana. Za mnoge razlike u eksplotaciji rada u različnim oblastima proizvodnje već je A. Smith^[22] opširno dokazao da se one izravnavaju svakojakim kompenzacionim razlozima, stvarnim ili takvim koji su usvojeni predrasudama, i da zbog toga, kao samo prividne i kratkotrajne razlike, ne dolaze u obzir kad se istražuju opšti odnosi. Druge razlike, npr. u visini najamnine, počivaju većinom na razlici između prostog i komplikovanog rada koju smo pomenuli već u početku prve knjige, str. 191*, i one nikako ne pogadaju stepen eksplotacije rada u različnim oblastima proizvodnje, mada su one uzrok što je sudbina radnika u tim različnim oblastima veoma nejednaka. Ako se npr. rad zlatara plaća skuplje nego rad kakvog nadničara, to i višak zlatareva rada proizvodi u istoj srazmeri veći višak vrednosti nego višak rada nadničara. Pa iako svakojake lokalne prepreke sprečavaju izjednačavanje najamnina i radnih dana, a otud i stope viška vrednosti među različnim oblastima proizvodnje, pa čak i različnim plasmanima kapitala u istoj oblasti proizvodnje, ono se ipak sve više i više sprovodi s napretkom kapitalističke proizvodnje i podređivanjem svih ekonomskih odnosa pod taj način proizvodnje. Ma koliko proučavanje takvih trenja bilo važno za svaki specijalni rad o najamnini, ipak se ona moraju kao slučajna i nebitna zapostaviti u opštem istraživanju kapitalističke proizvodnje. Uopšte uzev, pri takvom opštem istraživanju

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 51.

uvek se pretpostavlja da stvarni odnosi odgovaraju svojim pojmovima, ili, što je isto, stvarni odnosi predstavljaju se samo ukoliko izražavaju svoj vlastiti opšti tip.

Razlika u stopama viška vrednosti u raznim zemljama, a otud i u nacionalnim stepenima eksploatacije rada, sasvim je indiferentna za ovo naše istraživanje. Ono što upravo hoćemo da prikažemo u ovom odeljku jeste to na koji se način uspostavlja neka opšta profitna stopa u okviru neke zemlje. A jasno je da pri upoređivanju različnih nacionalnih profitnih stopa treba samo povezati ono što je ranije izloženo sa onim što će se ovde izlagati. Prvo treba posmatrati različnost nacionalnih stopa viška vrednosti, a onda uporediti, na osnovu ovih datih stopa viška vrednosti, različnost nacionalnih profitnih stopa. Ukoliko njihova različnost nije rezultat različnosti nacionalnih stopa viška vrednosti, ona se mora pripisati okolnostima u kojima se, kao i u istraživanju u ovoj glavi, višak vrednosti pretpostavlja kao svugde jednak, kao postojan.

U prethodnoj glavi pokazano je da, pod pretpostavkom postojuće stope viška vrednosti, profitna stopa koju daje neki određeni kapital može porasti ili pasti usled okolnosti koje podižu ili obaraju vrednost ovog ili onog dela postojanog kapitala, te time uopšte utiču na odnos između postojanog i promenljivog sastavnog dela kapitala. Zatim je napomenuto da okolnosti koje produžuju ili skraćuju vreme obrta nekog kapitala mogu na sličan način uticati i na profitnu stopu. Pošto je masa profita identična s masom viška vrednosti, sa samim viškom vrednosti, pokazalo se i to da *masu profita* — za razliku od profitne *stope* — ne pogadaju ova upravo pomenuta kolebanja vrednosti. Ona su modifikovala samo stopu u kojoj se izražava neki dati višak vrednosti, a stoga i neki profit date veličine, tj. njegovu srazmernu veličinu, njegovu veličinu upoređenu s veličinom predujmljenog kapitala. Ukoliko je usled onih kolebanja vrednosti dolazilo do vezivanja ili oslobođanja kapitala, mogla je ovim posrednim putem biti pogodena ne samo profitna stopa nego i sam profit. Međutim je to onda uvek važilo samo za već angažovani kapital, a ne za novo plasiranje; a osim toga je uvećanje ili smanjenje samog profita uvek zavisilo od toga koliko se usled onih kolebanja vrednosti istim kapitalom moglo pokrenuti više ili manje rada, dakle koliko se sa istim kapitalom — pri nepromenjenoj stopi viška vrednosti — mogla proizvesti veća ili manja masa viška vrednosti. Daleko od toga da protivreči opštem zakonu ili da bude neki njegov izuzetak, bio je ovaj prividni izuzetak u stvari samo poseban slučaj primene opštег zakona.

Kad se u prethodnom odeljku pokazalo da se uz postojan stepen eksploatacije rada, s promenom vrednosti sastavnih delova postojanog kapitala, a isto tako i s promenom u vremenu obrta kapitala, menjala profitna stopa, onda iz toga samo sobom izlazi da će profitne stope različnih istovremeno naporedo postojićih oblasti proizvodnje

biti različne, ako je pri inače neizmenjenim okolnostima vreme obrta primenjenih kapitala različito ili ako je odnos vrednosti između organskih sastavnih delova tih kapitala različit u različnim oblastima proizvodnje. Ono što smo ranije posmatrali kao promene koje su se vremenski zbivale jedra za drugom sa istim kapitalom, posmatramo sada kao istovremeno postojeće razlike između naporedno postojećih plasmana kapitala u različnim oblastima proizvodnje.

Pri tome ćemo imati da ispitamo: 1. različnost u *organskom sastavu kapitala*, i 2. različnost vremena njihovog obrta.

Razume se samo po sebi da se u čitavom ovom istraživanju, kad govorimo o sastavu ili o obrtu kapitala u nekoj određenoj grani proizvodnje, pretpostavlja da mislimo uvek na prosečni normalni odnos kapitala plasiranog u tu granu proizvodnje, da je uopšte reč o proseku celokupnog kapitala plasiranog u određenu oblast, a ne o slučajnim razlikama pojedinačnih kapitala plasiranih u tu oblast.

Pošto je, osim toga, pretpostavljeno da su stopa viška vrednosti i radni dan postojani, i pošto ova pretpostavka uključuje takođe i postojanost najamnine, to određena količina promenljivog kapitala izražava određenu količinu pokrenute radne snage, pa stoga neku određenu količinu rada koji se opredmećuje. Ako, dakle, 100£ izražava nedeljnu najamninu za 100 radnika, dakle u stvari pokazuje 100 radnih snaga, onda $n \times 100\text{£}$ pokazuje radnu snagu $n \times 100$ radnika, a $\frac{100\text{£}}{n}$ od $\frac{100}{n}$ radnika. Ovde, dakle, promenljivi kapital služi (kao što je uz datu najamninu uvek slučaj) kao pokazatelj mase rada koju neki određeni celokupni kapital pokreće; stoga različnosti u veličini primenjenog promenljivog kapitala služe kao pokazatelji različnosti u masi primenjene radne snage. Ako 100£ predstavljaju 100 radnika nedeljno, te stoga pri 60 časova nedeljnog rada predstavljaju 6000 radnih časova, onda 200£ predstavljaju 12 000, a 50£ samo 3000 radnih časova.

Pod sastavom kapitala razumemo, kao što je već u prvoj knjizi rečeno, odnos njegovog aktivnog i njegovog pasivnog sastavnog dela, promenljivog i postojanog kapitala. Kod ovoga dolaze u obzir dva odnosa koji nisu jednake važnosti, mada pod izvesnim okolnostima mogu da izazovu iste posledice.

Prvi odnos počiva na tehničkoj osnovici i on se na nekom određenom stupnju razvitka proizvodne snage ima smatrati kao dat. Da bi se, npr., za jedan dan proizvela neka određena masa proizvoda, pa stoga — što je u to uključeno — da bi se pokrenula, proizvodno potrošila neka određena masa sredstava za proizvodnju, mašinerije, sirovina itd., zahteva se određena masa radne snage predstavljena određenim brojem radnika. Na određenu količinu sredstava za proizvodnju dolazi određen broj radnika, a stoga na određenu količinu rada već opredmećenog u sredstvima za proizvodnju dolazi određena količina živog rada. Ovaj je odnos veoma različit u različnim oblastima

proizvodnje, često i među različnim granama jedne iste industrije, iako slučajno može biti potpuno ili približno isti u međusobno veoma udaljenim industrijskim granama.

Ovaj odnos sačinjava tehnički sastav kapitala i on je prava osnovica njegovog organskog sastava.

Ali moguće je i to da taj odnos bude isti u različnim industrijskim granama ukoliko je promenljivi kapital puki pokazatelj radne snage, a postojani kapital puki pokazatelj mase sredstava za proizvodnju koje radna snaga pokreće. Na primer, izvesni radovi s bakrom i gvožđem mogu pretpostavljati jednak odnos između radne snage i mase sredstava za proizvodnju. Ali pošto je bakar skuplji od gvožđa, to će odnos vrednosti između promenljivog i postojanog kapitala biti u oba slučaja različit, a time i vrednosni sastav oba celokupna kapitala. Razlika između tehničkog sastava i vrednosnog sastava pokazuje se u svakoj industrijskoj grani u tome što se pri postojanom tehničkom sastavu može menjati odnos vrednosti oba dela kapitala, a pri promjenjenom tehničkom sastavu ostati isti odnos vrednosti; ovo poslednje naravno samo kad se promena u odnosu primenjenih masa sredstava za proizvodnju i radne snage izravna suprotnom promenom u njihovim vrednostima.

Vrednosni sastav kapitala, ukoliko je određen tehničkim sastavom kapitala i ukoliko njega odražava, nazivamo *organskim* sastavom kapitala.²⁰

Kod promenljivog kapitala mi, dakle, pretpostavljamo da je on pokazatelj neke određene količine radne snage, određenog broja radnika ili određene mase pokrenutog živog rada. Videli smo u prethodnom odeljku da promena u veličini vrednosti promenljivog kapitala može ne predstavljati ništa drugo do veću ili manju cenu iste mase rada; ali to otpada ovde gde stopu viška vrednosti i radni dan uzimamo kao postojane, a najamninu za određeno radno vreme kao datu. Nasuprot tome, razlika u veličini postojanog kapitala može, doduše, biti i pokazatelj kakve promene u masi sredstava za proizvodnju koje neka određena količina radne snage pokreće; ali ona može poticati i iz razlike u vrednosti koju imaju pokrenuta sredstva za proizvodnju u jednoj oblasti proizvodnje prema sredstvima za proizvodnju u nekoj drugoj oblasti. Zato ovde dolaze u obzir za razmatranje oba ova gledišta.

Naposletku, treba kao bitno napomenuti ovo:

Uzmimo da je 100 £ nedeljna najamnina 100 radnika, da je nedeljno radno vreme = 60 časova, da je stopa viška vrednosti = 100%. U ovom slučaju, od 60 časova radnici rade 30 za sebe,

²⁰ Gornje se već nalazi ukratko izloženo u trećem izdanju prve knjige, str. 628, na početku 23. glave^{1*}. Pošto prva dva izdanja ne sadrže to mesto, utoliko je potrebnije bilo da se ovde ponovi. — F. E.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 541.

a 30 besplatno za kapitalistu. Doista je u 100£ najamnine ovaploćeno samo 30 radnih časova stotine radnika, ili ukupno 3000 radnih časova, dok je ostalih 3000 časova njihova rada ovaploćeno u 100£ viška vrednosti, tj. profita koji kapitalista meće u svoj džep. Stoga, mada najamnina od 100£ ne izražava vrednost u kojoj se opredmećuje nedeljni rad 100 radnika, ona ipak pokazuje (pošto su dužina radnog dana i stopa viška vrednosti date) da je taj kapital pokrenuo 100 radnika za vreme od ukupno 6000 radnih časova. Kapital od 100£ pokazuje to, jer, prvo, pokazuje broj pokrenutih radnika, pošto je $1£ = 1$ radnik nedeljno, dakle $100£ = 100$ radnika; a drugo, što svaki pokrenuti radnik, uz datu stopu viška vrednosti od 100%, izvrši još jedanput toliko rada koliko se sadrži u njegovoj najamnini; dakle, 1£, njegova najamnina, koja je izraz pola nedelje rada, pokreće celu nedelju rada, a isto tako 100£, mada sadrže samo 50 nedelja rada, 100 radnih nedelja. Tu se, dakle, mora praviti veoma bitna razlika između promenljivog kapitala, predujmljenog u najamnini, ukoliko njegova vrednost, suma najamnina, predstavlja određenu količinu opredmećenog rada, i ukoliko je njegova vrednost prosto pokazatelj mase živog rada koji on pokreće. Ova je masa uvek veća od rada sadržanog u promenljivom kapitalu i stoga se i predstavlja u većoj vrednosti nego on, u vrednosti koja je, s jedne strane, određena brojem radnika koje je pokrenuo promenljivi kapital, a s druge strane, količinom viška rada koji oni izvršuju.

Iz ovakvog posmatranja promenljivog kapitala izlazi:

Ako neki kapital plasiran u oblast proizvodnje A na svakih 700 jedinica celokupnog kapitala izdaje u promenljivom kapitalu samo 100, a u postojanome 600, dok se u oblasti B u promenljivom kapitalu izdaje 600, a u postojanome samo 100, onda će onaj ukupni kapital od 700 pokrenuti samo radnu snagu od 100, dakle, kako smo ranije uzeli, samo 100 radnih nedelja ili 6000 časova živog rada, dok će ukupni kapital B, jednak veličine, pokrenuti 600 radnih nedelja, dakle 36 000 časova živog rada. Otuda bi kapital u A prisvojio samo 50 radnih nedelja ili 3000 časova viška rada, dok jednak kapital u B 300 radnih nedelja ili 18 000 časova. Promenljivi kapital nije pokazatelj samo rada što se u samom njemu sadrži nego, kad je stopa viška vrednosti data, u isti mah i rada koji je pokrenut preko granica te mere ili viška rada. Uz isti stepen eksploatacije rada bio bi profit

u prvom slučaju $\frac{100}{700} = \frac{1}{7} = 14\frac{2}{7}\%$, a u drugome $= \frac{600}{700} = \frac{6}{7} = 85\frac{5}{7}\%$, šest puta veća profitna stopa. Ali stvarno bi u ovom slučaju i sam profit bio šest puta veći, 600 za B prema 100 za A, jer se istim kapitalom pokreće šest puta više živog rada, dakle se uz jednak stepen eksploatacije rada pravi i šest puta više viška vrednosti i stoga šest puta više profita.

Ako se u A ne bi primenio kapital od 700, nego od 7000£, a u B, naprotiv, samo od 700£, onda bi kapital A, uz nepromenjen organski

sastav, od 7000£ upotrebio 1000£ kao promenljiv kapital, dakle 1000 radnika nedeljno = 60 000 časova živog rada, od čega je 30 000 višak rada. Ali i sad kao i dotle, A bi sa svakih 700£ pokretao samo $\frac{1}{6}$ živog rada, pa, dakle, i samo $\frac{1}{6}$ viška rada prema kapitalu B, pa bi, dakle, u poređenju s njim i profita proizvodio samo $\frac{1}{6}$. Ako posmatramo profitnu stopu, onda je $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = 14\frac{2}{7}\%$ prema $\frac{600}{700}$ ili $85\frac{5}{7}\%$ kapitala B. Uzme li se da su iznosi kapitala jednaki, profitna je stopa ovde različita zato što su, uz jednaku stopu viška vrednosti, usled različitih masa pokrenutog živog rada, mase proizvedenih viškova vrednosti, a otud i profiti, različiti.

Stvarno se isti rezultat dobija i onda kad su tehnički odnosi u jednoj oblasti proizvodnje isti kao u drugoj, ali je vrednost primenjenih postojanih elemenata kapitala veća ili manja. Uzmimo da oba primenjuju 100£ kao promenljiv kapital, pa da im, dakle, treba 100 radnika nedeljno da pokrenu istu količinu mašinerije i sirovine, ali da su ove skuplje u B nego u A. U ovom slučaju došlo bi na 100£ promenljivog kapitala u A recimo 200£ postojanoga, a u B 400. Onda je, uz stopu viška vrednosti od 100%, proizvedeni višak vrednosti oba puta jednak 100£, dakle i profit je oba puta jednak 100£.

Ali u A $\frac{100}{200_p + 100_{pr}} = \frac{1}{3} = 33\frac{1}{3}\%$; naprotiv, u B $\frac{100}{400_p + 100_{pr}} = \frac{1}{5} = 20\%$. Stvarno, ako u oba slučaja uzmemo neki određen alikvotni deo celokupnog kapitala, onda u B od svake 100£ samo 20£ ili $\frac{1}{5}$ sačinjava promenljivi kapital, dok su u A od svake 100£ $33\frac{1}{3}\text{£}$ ili $\frac{1}{3}$ promenljiv kapital. B proizvodi na svakih 100£ manje profita, jer pokreće manje živog rada nego A. Različnost profitnih stopa svodi se, dakle, i ovde opet na različnost profitnih masa koje se proizvode na svaku 100 plasiranog kapitala, jer su to mase viška vrednosti.

Razlika između ovog drugog primera i prethodnog samo je u ovome: izjednačenje između A i B zahtevalo bi u drugom slučaju samo promenu vrednosti postojanog kapitala, bilo u A ili u B, uz nepromjenjenu tehničku osnovicu; u prvom je slučaju, naprotiv, različit sam tehnički sastav u obema oblastima proizvodnje i morao bi se revolucionisati da bi se izjednačenje postiglo.

Prema tome, različiti organski sastav kapitalâ nezavisan je od njihove apsolutne veličine. Uvek se pita samo to koliko je od svake 100 promenljivog, a koliko postojanog kapitala.

Kapitali različnih veličina, računati procentualno, ili, što ovde izlazi na isto, kapitali iste veličine, proizvode, dakle, uz jednak radni dan i jednak stepen eksploatacije rada, vrlo različite količine profita, jer proizvode vrlo različite količine viška vrednosti, i to zbog toga što je njihov promenljivi deo različit prema različnom organskom sastavu kapitala u različnim oblastima proizvodnje, dakle što su različite količine živog rada koji oni pokreću pa, dakle, i količine viška

rada koji oni prisvajaju, a koji su supstancija viška vrednosti, pa stoga i profita. Podjednako veliki delovi ukupnog kapitala u različitim oblastima proizvodnje sadrže nejednako velike izvore viška vrednosti, a jedini izvor viška vrednosti jeste živi rad. Uz jednak stepen eksploatacije rada, masa rada što ga pokreće kapital = 100, a stoga i masa viška rada koji prisvaja, zavisi od veličine njegovog promenljivog sastavnog dela. Kad bi neki kapital, koji se procentualno sastoji od $90_p + 10_{pr}$ uz jednak stepen eksploatacije rada proizvodio isto toliko viška vrednosti ili profita kao kapital koji se sastoji iz $10_p + 90_{pr}$, onda bi bilo jasno kao sunce da bi višak vrednosti, pa stoga i vrednost uopšte moralā imati neki sasvim drugi izvor, a ne rad, i da bi time politička ekonomija ostala bez svake racionalne osnovice. Budemo li stalno uzimali da je 1£ jednak nedeljnoj najamnini jednog radnika za 60 radnih časova, a da je stopa viška vrednosti = 100%, onda je jasno da je celokupna proizvedena vrednost koju jedan radnik može dati za nedelju dana = 2£; 10 radnika ne bi, dakle, moglo dati više od 20£; a pošto od tih 20£ 10£ naknaduju najamninu, to desetorica ne bi mogla dati višak vrednosti veći od 10£; dok bi njih 90, čiji je celokupni proizvod = 180£, a najamnina = 90£, stvarali višak vrednosti od 90£. Dakle, profitna stopa bi u jednom slučaju bila 10%, u drugom 90%. Ako bi bilo drugče, morali bi vrednost i višak vrednosti biti nešto drugo, a ne opredmećeni rad. Pošto se kapitali u različitim oblastima proizvodnje, posmatrani procentualno — ili kapitali jednaké veličine — nejednako dele na postojani i promenljivi elemenat, pošto pokreću nejednake količine živog rada i stoga proizvode i nejednake količine viška vrednosti, dakle i profita, to je u njima različita i profitna stopa, koja se upravo i sastoji u procentualnom izračunavanju viška vrednosti na celokupni kapital.

Ali ako kapitali različnih oblasti proizvodnje, računati procentualno, dakle kapitali jednaké veličine, proizvode u različnim oblastima proizvodnje nejednake profite usled različitog svog organskog sastava, onda izlazi da profiti nejednakih kapitala u različitim oblastima proizvodnje ne mogu stajati u сразмери prema njihovim odnosnim veličinama, dakle da profiti u različnim oblastima proizvodnje nisu сразмерni veličinama kapitala koji su u svakoj od njih primjenjeni. Jer bi ovakvo rastenje profita pro rata veličini primjenjenog kapitala imalo za pretpostavku da su profiti, procentualno računato, jednak, dakle da kapitali jednaké veličine u različnim oblastima proizvodnje imaju jednaké profitne stope uprkos svom različnom organskom sastavu. Samo u okviru iste oblasti proizvodnje, dakle gde je organski sastav kapitala dat, ili među različnim oblastima proizvodnje koje imaju isti organski sastav kapitala, mase profita stoje u pravoj сразмерi prema masi primjenjenih kapitala. Što su profiti nejednakih kapitala сразмерni njihovim veličinama, znači samo to da jednak kapitali daju jednaké profite, ili da je profitna stopa jednaká za sve kapitale, ma kakvi im bili veličina i organski sastav.

Što smo izložili zbiva se pod pretpostavkom da se robe prodaju po njihovim vrednostima. Vrednost neke robe jednaka je vrednosti u njoj sadržanog postojanog kapitala plus vrednost u njoj reprodukovanih promenljivog kapitala plus priraštaj tog promenljivog kapitala, proizvedeni višak vrednosti. Očigledno je da uz istu stopu viška vrednosti njegova masa zavisi od mase promenljivog kapitala. Vrednost proizvoda kapitala od 100 u jednom je slučaju $90_p + 10_{pr} + 10_v = 110$; u drugome $10_p + 90_{pr} + 90_v = 190$. Prodaju li se robe po njihovim vrednostima, onda se prvi proizvod prodaje za 110, od čega 10 predstavlja višak vrednosti ili neplaćen rad; a drugi, naprotiv, za 190, od čega je 90 višak vrednosti ili neplaćen rad.

Ovo je od osobite važnosti kad se upoređuju nacionalne^{1*} profitne stope jedna s drugom. Neka je u nekoj evropskoj zemlji stopa viška vrednosti 100%, tj. radnik radi pola dana za sebe, a pola dana za poslodavca; neka je u kakvoj azijskoj zemlji = 25%, tj. radnik radi $\frac{4}{5}$ dana za sebe, a $\frac{1}{5}$ za poslodavca. Ali neka je u evropskoj zemlji sastav nacionalnog kapitala $84_p + 16_{pr}$, a u azijskoj, gde se primenjuje malo mašina itd., i gde u datom vremenu neka određena količina radne snage proizvodno utroši relativno malo sirovine, neka je sastav $16_p + 84_{pr}$. Onda imamo ovaj račun:

U evropskoj zemlji, vrednost proizvoda $= 84_p + 16_{pr} + 16_v = 116$; profitna stopa $= \frac{16}{100} = 16\%$.

U azijskoj zemlji, vrednost proizvoda $= 16_p + 84_{pr} + 21_v = 121$; profitna stopa $= \frac{21}{100} = 21\%$.

U azijskoj zemlji je, dakle, profitna stopa za više nego 25% veća nego u evropskoj, mada je u onoj stopa viška vrednosti četiri puta manja nego u ovoj. Ekonomisti kao Carey, Bastiat i tutti quanti izveli bi upravo suprotan zaključak.

Uzgred rečeno, različite nacionalne profitne stope većinom će počivati na različnim nacionalnim stopama viška vrednosti; ali u ovoj glavi mi upoređujemo nejednake profitne stope koje potiču iz jedne iste stope viška vrednosti.

Osim različnog organskog sastava kapitalâ, dakle osim različitih masa rada, a time, uz inače jednake uslove, i viška rada, koje kapitali jednakih veličina pokreću u različnim oblastima proizvodnje, postoji još jedno vrelo nejednakosti profitnih stopa: različnost u dužini kapitalovog obrta u različnim oblastima proizvodnje. U glavi IV videli smo da se uz jednak sastav kapitalâ, i uz inače jednake okolnosti, profitne stope odnose obrnuto vremenu obrta, a takođe da isti promenljivi kapital, kad se obrće za različito vreme, postiže nejednake mase godišnjeg viška vrednosti. Različnost vremena obrta je, dakle, drugi razlog zašto kapitali jednakе veličine u različitim oblastima proizvodnje ne proizvode profite jednakе veličine u jednakim vremenskim

^{1*} U 1. izdanju: »internationale« = internacionalne

razmacima i zašto su zbog toga u tim različitim oblastima proizvodnje i profitne stope različite.

Što se pak tiče srazmere stalnog i opticajnog kapitala u sastavu kapitala, to ona, posmatrana sama po sebi, niukoliko ne utiče na profitnu stopu. Ona može uticati na nju samo u dva slučaja: ako se ovaj različiti sastav podudara s različitim odnosom između promenljivog i postojanog dela, u kome slučaju razlike profitne stope dakle dolazi od ove razlike, a ne od razlike stalnog i opticajnog dela; ili ako različiti odnos između stalnih i opticajnih sastavnih delova uslovljava različnost u vremenu obrta za vreme kojeg se realizuje neki određeni profit. Ako se kapitali raspadaju na stalni i opticajni u različnim porcijama, ovo će, svakako, uvek imati uticaja na njihovo vreme obrta i izazvati razliku u njemu; ali iz toga ne izlazi da je vreme obrta u kojem isti kapitali ostvaruju profit različito. Neka *A*, npr., moradne neprestano pretvarati jedan veći deo proizvoda u sirovinu itd., dok *B* duže vremena upotrebljava iste mašine itd. s manje sirovine, obojici je, ukoliko proizvode, stalno angažovan jedan deo njihova kapitala; jednomo u sirovini, dakle opticajnom kapitalu, drugome u mašinama itd., dakle u stalnom kapitalu. Jedan deo svog kapitala *A* stalno pretvara iz robnog oblika u novčani oblik, a iz ovoga nazad u oblik sirovine; dok *B* jedan deo svog kapitala iskorišćuje kao oruđe za rad u toku dužeg vremena bez takvih promena. Ako obojica primenjuju jednake količine rada, oni će u toku godine, doduše, prodavati mase proizvoda od nejednake vrednosti, ali će obe mase proizvoda sadržavati jednaku količinu viška vrednosti, a njihove profitne stope, koje se računaju na celokupni predujmljeni kapital, iste su, mada im je sastav iz stalnog i opticajnog kapitala različit, a takođe i njihovo vreme obrta. Oba kapitala ostvaruju u jednakim vremenima jednake profite, mada su im vremena obrta različita.²¹ Različnost vremena obrta ima sama po sebi značaja samo ukoliko utiče na masu viška rada koju isti kapital može da prisvoji i ostvari u nekom datom vremenu. Ako, dakle, neki nejednak sastav iz opticajnog i stalnog kapitala ne uključuje nužno nejednakost vremena obrta, koja opet

²¹ {Kao što izlazi iz glave IV, gornje je tačno samo za slučaj da kapitali *A* i *B* imaju različit vrednosni sastav, a da se njihovi procentualni promenljivi sastavni delovi odnose kao njihova vremena obrta, odn. obrnuto brojevima njihovih obrta. Neka je kapital *A* procentualno sastavljen iz 20_p stalnog + 70_p opticajnog, dakle $90_p + 10_{pr} = 100$. Uz stopu viška vrednosti od 100% onih 10_{pr} proizvode u jednom obrtu 10_v ; profitna stopa za obrt = 10%. Neka kapital *B* bude, naprotiv, = 60_p stalnog + 20_p opticajnog, dakle $80_p + 20_{pr} = 100$. Onih 20_{pr} proizvode u jednom obrtu uz gornju stopu viška vrednosti 20_v ; profitna stopa za obrt = 20%, dakle dvaput veća prema *A*. Ali ako se *A* obrće godišnje dva puta, a *B* samo jedanput, izlazi za godinu takođe $2 \times 10 = 20_v$, i godišnja profitna stopa je jednaka kod oba, naime 20%. — F. E.}

sa svoje strane uslovljava nejednakost profitne stope, onda je jasno da, ukoliko bude ove nejednakosti, ona ne potiče iz nejednakog sastava optičajnog i stalnog kapitala po sebi, već naprotiv iz toga što ova poslednja nejednakost ovde samo nagoveštava nejednakost vremena obrta koja utiče na profitnu stopu.

Različit sastav postojanog kapitala iz optičajnog i stalnog u različnim industrijskim granama nema, dakle, po sebi neki značaj za profitnu stopu, pošto odlučuje odnos promenljivog kapitala prema postojanome, a vrednost postojanog kapitala, pa dakle i njegova relativna veličina u odnosu prema promenljivome, skroz je nezavisna od stalnog ili optičajnog karaktera njegovih sastavnih delova. Ali će se ipak naći — a ovo navodi na netačne zaključke — da tamo gde je stalni kapital znatno razvijen, postojani kapital mnogo preteže nad promenljivim, ili je primenjena živa radna snaga mala u odnosu na masu sredstava za proizvodnju koju ta snaga pokreće. To samo izražava činjenicu da se proizvodnja vrši u velikom razmeru.

Pokazali smo, dakle, da u različnim industrijskim granama, saobrazno različnom organskom sastavu kapitalâ, a u okviru navedenih granica takođe i saobrazno njihovim različitim vremenima obrta, vladaju nejednake profitne stope i da stoga, čak i kad je stopa viška vrednosti jednaka, zakon (uzet u njegovoj opštoj tendenciji) po kome se profiti odnose kao veličine kapitala, pa stoga kapitali jednake veličine daju u jednakim vremenskim razmacima profite jednake veličine, važi — pod pretpostavkom jednakih vremena obrta — samo za kapitale jednakog organskog sastava. Izloženo važi na onoj osnovici koja je uopšte dosad bila osnovica našeg izlaganja: da se robe prodaju po njihovim vrednostima. S druge strane, ne podleže nikakvoj sumnji da u stvarnosti, ne uzimajući u obzir nebitne i slučajne razlike koje se međusobno izravnavaju, ne postoji niti bi mogla postojati različnost prosečnih profitnih stopa za različne industrijske grane, a da ne ukine čitav sistem kapitalističke proizvodnje. Izgleda, dakle, da se ovde teorija vrednosti ne da izmiriti sa stvarnim kretanjem, da se ne da izmiriti sa faktičnim pojavama proizvodnje, i da se zato uopšte mora odustati od toga da se ove pojave shvate.

Iz prvog odeljka ove knjige izlazi da su cene koštanja iste za proizvode različnih oblasti proizvodnje, u čiju su proizvodnju predujmljeni podjednako veliki delovi kapitala, ma kako različit bio organski sastav tih kapitala. U ceni koštanja, za kapitalistu otpada razlika između promenljivog i postojanog kapitala. Roba u čiju proizvodnju on mora predujmiti $100\mathcal{L}$ košta ga podjednako predujmio on $90_p + 10_{pr}$ ili $10_p + 90_{pr}$. Ona ga uvek staje $100\mathcal{L}$, ni više ni manje. Za jednake utroške kapitala cene koštanja jednake su u različnim oblastima, ma koliko da proizvedene vrednosti i viškovi vrednosti mogu biti različiti. Ova jednakost cena koštanja sačinjava osnovicu konkurenциje u plasiranju kapitala, putem koje se obrazuje prosečni profit.

GLAVA DEVETA

Obrazovanje opšte profitne stope
(prosečne profitne stope)
i pretvaranje robnih vrednosti u cene proizvodnje

Organski sastav kapitala zavisi u svakom datom momentu od dveju okolnosti: prvo, od tehničkog odnosa primenjene radne snage prema masi primenjenih sredstava za proizvodnju; drugo, od cene tih sredstava za proizvodnju. Njega, kao što videsmo, moramo posmatrati u njegovoj procentnoj srazmeri. Organski sastav nekog kapitala koji se s $\frac{4}{5}$ sastoji iz postojanoga, a s $\frac{1}{5}$ iz promenljivog kapitala, izražavaćemo formulom $80_p + 20_{pr}$. Dalje ćemo pri upoređivanju uzimati nepromenljivu stopu viška vrednosti, i to koju mu god drago stopu, recimo 100%. Kapital od $80_p + 20_{pr}$ donosi, dakle, višak vrednosti od 20_v , što na celokupni kapital čini profitnu stopu od 20%. No, kolika će biti stvarna vrednost njegovog proizvoda, zavisi od toga koliki je stalni deo postojanog kapitala i koliko od toga ulazi u proizvod kao rabaćenje, a koliko ne. Ali kako je ova okolnost potpuno indiferentna za profitnu stopu, pa dakle i za ovo naše istraživanje, uzećemo uprošćenja radi da postojani kapital svugde podjednako ulazi čitav u godišnji proizvod tih kapitala. Dalje ćemo uzeti da kapitali u različnim oblastima proizvodnje ostvaruju godišnje količinu viška vrednosti srazmerno jednaku veličini njihovog promenljivog dela; za ovaj mah, dakle, ne uzimamo u obzir razliku koju u ovom pogledu može izazvati različnost vremenâ obrta. Tu ćemo tačku docnije raspraviti.

Uzmimo pet različnih oblasti proizvodnje, a u svakoj uvek drukčiji organski sastav u njih plasiranih kapitala, recimo ovako:

Kapitali	Stopa viška vrednosti	Višak vrednosti	Vrednost proizvoda	Profitna stopa
I. $80_p + 20_{pr}$	100%	20	120	20%
II. $70_p + 30_{pr}$	100%	30	130	30%
III. $60_p + 40_{pr}$	100%	40	140	40%
IV. $85_p + 15_{pr}$	100%	15	115	15%
V. $95_p + 5_{pr}$	100%	5	105	5%

Ovde imamo za različite oblasti proizvodnje pri podjednakoj eksploataciji rada veoma različne profitne stope, saobrazno različnom organskom sastavu kapitalâ.

Ukupna suma kapitalâ plasiranih u pet oblasti jeste = 500; celokupna suma viška vrednosti koji oni proizvode = 110; ukupna vrednost roba koje oni proizvode = 610. Ako 500 posmatramo kao jedan jedini kapital, od kojega I - V sačinjavaju samo različite delove (kao što, recimo, u nekoj pamučnoj fabrići u različitim odeljenjima, u odeljenju za grebenanje, odeljenju za prvo predenje, predionici i tkačnici postoji drukčiji odnos promenljivog i postojanog kapitala, a prosečni odnos za celu fabriku mora tek da se izračuna), onda bi, prvo, prosečni sastav kapitala od 500 bio = $390_p + 110_{pr}$, ili procentualno $78_p + 22_{pr}$. Posmatrajući svaki kapital od 100 samo kao $\frac{1}{5}$ ukupnog kapitala, njegov bi sastav bio ovaj prosečni od $78_p + 22_{pr}$; tako bi isto na svaku 100 došlo 22 kao prosečni višak vrednosti; otuda bi prosečna profitna stopa bila = 22%, i naposletku cena svake petine ukupnog proizvoda kapitala od 500 bila bi = 122. Prema tome, proizvod svake petine ukupnog predužmljenog kapitala morao bi se prodavati po 122.

Ali da se ne bi došlo do sasvim pogrešnih zaključaka, nužno je ne računati sve cene koštanja kao = 100.

Kod $80_p + 20_{pr}$, i uz stopu viška vrednosti od 100%, ukupna vrednost robe koju proizvodi kapital I = 100 bila bi = $80_p + 20_{pr} + 20_v = 120$, kad bi u godišnji proizvod ulazio ceo postojani kapital. To se u izvesnim oblastima proizvodnje doista može i dogoditi pod izvesnim okolnostima. Ali teško da se može zbiti tamo gde je odnos $p : pr = 4 : 1$. Kod robnih vrednosti što ih proizvodi svaka 100 od različnih kapitala mora se, dakle, uzeti u obzir da će one biti različite prema različitom sastavu postojanog kapitala iz stalnog i opticajnog sastavnog dela, i da se stalni sastavni delovi različnih kapitala i sami opet brže ili sporije rabate, dakle da u jednakim periodima dodaju proizvodu nejednake količine vrednosti. No to je za profitnu stopu svejedno. Bilo da 80_p ustupa godišnjem proizvodu vrednost od 80 ili od 50 ili od 5, bio dakle godišnji proizvod = $80_p + 20_{pr} + 20_v = 120$, ili $50_p + 20_{pr} + 20_v = 90$, ili $5_p + 20_{pr} + 20_v = 45$, u svim tim slučajevima suvišak vrednosti proizvoda preko njegove cene koštanja jeste = 20, i u svim tim slučajevima, pri utvrđivanju profitne stope, ovih 20 računa se na kapital od 100; profitna stopa kapitala I u svima je slučajevima dakle = 20%. Da bismo ovo učinili još jasnijim, uzećemo u sledećoj tabeli da za onih istih pet kapitala kao gore u vrednost proizvoda ulaze različiti delovi postojanog kapitala.

Kapitali	Stopa viška vrednosti	Višak vrednosti	Profitna stopa	Utrošeni p	Vrednost roba	Cena koštanja
I. $80_p + 20_{pr}$	100%	20	20%	50	90	70
II. $70_p + 30_{pr}$	100%	30	30%	51	111	81
III. $60_p + 40_{pr}$	100%	40	40%	51	131	91
IV. $85_p + 15_{pr}$	100%	15	15%	40	70	55
V. $95_p + 5_{pr}$	100%	5	5%	10	20	15
$390_p + 110_{pr}$	—	110	—	—	—	Svega
$78_p + 22_{pr}$	—	22	22%	—	—	Prosečno

Ako se kapitali I - V opet budu posmatrali kao jedan jedini celokupni kapital, videće se da je i u ovom slučaju sastav suma pet kapitala $= 500 = 390_p + 110_{pr}$, dakle da prosečni sastav $= 78_p + 22_{pr}$ ostaje isti; isto tako i prosečni višak vrednosti $= 22^1*$. Podelivši ovaj višak vrednosti ravnomerno na I - V, dobili bismo ove robne cene:

Kapitali	Višak vrednosti	Vrednost roba	Cena koštanja	Cena roba	Profitna stopa	Odstupanje cene od vrednosti
I. $80_p + 20_{pr}$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_p + 30_{pr}$	30	111	81	103	22%	- 8
III. $60_p + 40_{pr}$	40	131	91	113	22%	- 18
IV. $85_p + 15_{pr}$	15	70 ² *	55	77	22%	+ 7
V. $95_p + 5_{pr}$	5	20	15	37	22%	+ 17

U celini uzete, robe se prodaju $2 + 7 + 17 = 26$ iznad i $8 + 18 = 26$ ispod vrednosti, tako da se odstupanja cena uzajamno potiru ravnomernom raspodelom viška vrednosti ili dodavanjem prosečnog profita od 22 na 100 predujmljenog kapitala odgovarajućim cenama koštanja roba I - V; u istoj srazmeri u kojoj se jedan deo roba prodaje iznad, drugi se prodaje ispod vrednosti. I samo njihova prodaja po takvim cenama omogućuje da profitna stopa bude za I - V jednaka, 22%, bez obzira na različit organski sastav kapitalâ I - V. Cene koje nastaju tako što se nađe prosek različitih profitnih stopa različitih oblasti proizvodnje i taj prosek doda cenama koštanja različitih oblasti proizvodnje jesu *cene proizvodnje*. Pretpostavka za njih jeste postojanje opšte profitne stope, a za ovu je opet pretpostavka da su profitne stope u svakoj pojedinoj oblasti proizvodnje uzetoj za sebe već svedene na isto toliko prosečnih stopa svaka u svojoj oblasti. Ove posebne profitne stope u svakoj oblasti proizvodnje jesu $= \frac{v}{K}$ i treba ih, kao što je urađeno u prvom odeljku ove knjige, razviti iz robne vrednosti. Bez tog razvijanja, opšta profitna stopa (a stoga i robna cena proizvodnje) ostaje prazna i besmislena predstava. Cena proizvodnje robe jednaka je, dakle, njenoj ceni koštanja plus profit koji joj je procentualno dodat saobrazno opštoj profitnoj stopi, ili jednaka je njenoj ceni koštanja plus prosečni profit.

Usled različitog organskog sastava kapitalâ plasiranih u različite grane proizvodnje, dakle usled toga što kapitali jednake veličine pokreću veoma različne količine rada prema različitom procentu što ga u nekom celokupnom kapitalu date veličine ima promenljivi kapital, oni prisvajaju i veoma različite količine viška rada, odnosno proizvode veoma različite količine viška vrednosti. Prema tome su

¹* U prvom izdanju: 22%. Ispravljeno prema Marxovom rukopisu. —

²* U prvom izdanju: 40. Ispravljeno prema Marxovom rukopisu.

profitne stope koje vladaju u različnim granama proizvodnje prvobitno veoma različite. Ove različite profitne stope konkurenčija izjednačuje u jednu opštu profitnu stopu, koja je proseček svih tih različitih profitnih stopa. Profit koji saobrazno ovoj opštoj profitnoj stopi pada na neki kapital date veličine, ma kakav mu bio organski sastav, zove se prosečni profit. Ona cena neke robe koja je jednaka njenoj ceni koštanja plus onaj deo prosečnog godišnjeg profita na kapital primjenjen u njenoj proizvodnji (ne samo na kapital utrošen u njenu proizvodnju) koji na nju pada srazmerno njenim obrtnim uslovima jeste njena cena proizvodnje. Uzmimo, npr., neki kapital od 500; od toga je 100 stalni kapital, a od njega se porabati 10% za vreme jednog obrtnog perioda opticajnog kapitala od 400. Neka prosečni profit za vreme trajanja tog obrtnog perioda bude 10%. Onda će cena koštanja proizvoda proizvedenog za vreme ovog obrta biti: 10_p za rabaćenje plus $400(p+pr)$ opticajnog kapitala = 410, a njegova cena proizvodnje: 410 cene koštanja plus (10% profita na 500) 50 = 460.

Stoga, mada kapitalisti različnih oblasti proizvodnje pri prodaji svojih roba izvlače natrag kapital-vrednosti utrošene u proizvodnji tih roba, oni ipak ne ubiraju višak vrednosti, dakle ni profit koji je u njihovoj sopstvenoj oblasti proizведен pri proizvodnji tih roba, nego samo onoliko viška vrednosti, odnosno profita, koliko od celokupnog viška vrednosti ili celokupnog profita koji celokupni društveni kapital proizvodi u jednom datom vremenskom periodu u svima oblastima proizvodnje zajedno, otpada na svaki alikvotni deo celokupnog kapitala pri jednakoj raspodeli. Na jednu 100, svaki predužmljeni kapital, ma kakav mu sastav bio, izvlači u svakoj godini, ili u kom drugom periodu vremena, onaj profit koji za taj period vremena otpada na 100 kao na toliki i toliki deo ukupnog kapitala. Različiti kapitalisti odnose se ovde, ukoliko je reč o profitu, kao da su samo akcionari kakvog akcionarskog društva, gde se udeli u profitu dele ravnomerno prema 100, te se stoga za različne kapitaliste razlikuju samo prema veličini kapitala koji je svaki uložio u ukupno preduzeće, prema njegovom srazmernom učešću u ukupnom preduzeću, prema broju njegovih akcija. Dok se, dakle, onaj deo ove robne cene koji naknaduje delovе vrednosti kapitala koji su utrošeni u proizvodnji roba, i s kojim se stoga ove utrošene kapital-vrednosti moraju ponovo otkupiti, dok se taj deo, cena koštanja, upravlja potpuno prema predužmu u okviru odnosnih oblasti proizvodnje, dotle se drugi sastavni deo robne cene, profit koji je dodat na tu cenu koštanja, ne upravlja prema masi profita koju taj određeni kapital proizvodi za neko dato vreme u ovoj određenoj oblasti proizvodnje, nego prema onoj profitnoj masi koja prosečno pada na svaki primjenjeni kapital kao na alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala primjenjenog u ukupnoj proizvodnji u toku datog vremenskog perioda²².

²² Cherbuliez^[23]

Kad, dakle, neki kapitalista svoju robu prodaje po njenoj ceni proizvodnje, on izvlači novac natrag srazmerno veličini vrednosti kapitala koji je utrošio u proizvodnji i isteruje odatle profit srazmerno svome predujmljenom kapitalu kao prostom alikvotnom delu ukupnog društvenog kapitala. Njegove su cene koštanja specifične. Profit koji se dodaje na ovu cenu koštanja nezavisan je od njegove posebne oblasti proizvodnje, on je jednostavni prosek na 100 predujmljenog kapitala.

Uzmimo da onih pet različno plasiranih kapitala I - V u prošlom primeru pripadaju jednom čoveku. Koliko bi se u proizvodnji roba u svakom pojedinom plasmanu od I - V utrošilo promenljivog i postojjanog kapitala na svaku 100 primenjenog kapitala, bilo bi dato, i ovaj bi deo vrednosti roba I - V, po sebi se razume, sačinjavao deo njihove cene, pošto se iziskuje u najmanju ruku ova cena da bi se naknadno predujmljeni i utrošeni deo kapitala. Ove bi cene koštanja bile, dakle, različite za svaku vrstu roba od I - V i vlasnik bi ih kao takve različito utvrdio. Ali što se tiče različnih masa viška vrednosti ili profita proizvedenih u I - V, kapitalista bi ih vrlo dobro mogao računati kao profit svog ukupnog predujmljenog kapitala, tako da bi na svaku 100 kapitala otpao neki određen alikvotni deo. Prema tome, kod roba proizvedenih u pojedinim plasmanima I - V cene koštanja bile bi različite; ali bi kod svih tih roba bio jednak onaj deo prodajne cene koji bi dolazio od dodatog profita od svake 100 kapitala. Ukupna cena roba I - V bila bi, dakle, jednaka njihovoj ukupnoj vrednosti, tj. jednaka zbiru cena koštanja I - V plus zbir viška vrednosti ili profita proizvedenog u I - V; bila bi, dakle, stvarno novčani izraz ukupne količine rada, minulog i novododatog, koji se sadrži u robama I - V. A na ovaj je način i u samom društvu — ako gledamo na sve grane proizvodnje kao na celinu — zbir cena proizvodnje proizvedenih roba jednak zbiru njihovih vrednosti.

Ovom stavu izgleda da protivreči činjenica da se u kapitalističkoj proizvodnji elementi proizvodnog kapitala po pravilu kupuju na tržištu, dakle što njihove cene sadrže neki već realizovan profit i što po tome u cenu koštanja jedne industrijske grane ulazi cena proizvodnje neke druge grane zajedno s profitom koji ova sadrži, dakle što u cenu koštanja jedne grane ulazi profit neke druge grane. Ali kad zbir cena koštanja roba cele jedne zemlje stavimo na jednu stranu, a zbir njenih profita ili viškova vrednosti na drugu, onda je jasno da se račun mora pokazati tačan. Uzmimo npr. neku robu A; njena cena koštanja može sadržati profite od B, C i D, kao što opet kod B, C i D itd. mogu u njihove cene koštanja ući profiti od A. Ako, dakle, izvedemo račun, onda profit od A nedostaje u njegovoj sopstvenoj ceni koštanja, a isto tako nedostaju i profiti od B, C i D itd. u njihovim sopstvenim cennama koštanja. Niko ne računa sopstveni profit u svoju cenu koštanja. Ako, dakle, ima, npr., n oblasti proizvodnje, i ako se u svakoj pravi profit jednak pf , onda je u svima zajedno cena koštanja ravna $k - n pf$.

Posmatra li se ukupni račun, ukoliko profiti jedne oblasti proizvodnje ulaze u cenu koštanja druge, utoliko su, dakle, ti profiti već uneti u račun za celokupnu cenu konačnog završnog proizvoda i ne mogu se po drugi put pojaviti na strani profita. A ako se na ovoj strani pojave, onda je to samo usled toga što je sama roba bila završni proizvod, dakle što njena cena proizvodnje ne ulazi u cenu koštanja neke druge robe.

Kad u cenu koštanja neke robe ulazi suma $= pf$ za profite proizvodača sredstava za proizvodnju, i na tu se cenu koštanja doda profit $= pf_1$, onda je celokupni profit $Pf = pf + pf_1$. Ukupna cena koštanja robe, ostavljajući po strani sve delove cene koji ulaze za profit, biće onda njena sopstvena cena koštanja minus Pf . Ako se ta cena koštanja zove k , onda je očigledno $k + Pf = k + pf + pf_1$. Pri raspravljanju viška vrednosti, u knj. I, gl. VII, 2, str. 211/203^{*1}, videli smo da se proizvod svakog kapitala može tako tretirati kao da jedan deo naknađuje samo kapital, a drugi izražava samo višak vrednosti. Kad se ovo računanje primeni na celokupni proizvod društva, nastaju rektifikacije, pošto, kad se posmatra celo društvo, profit koji se, npr., sadrži u ceni lana ne može figurisati dva puta, u isto vreme kao deo cene platna i kao deo profita proizvodača lana.

Između profita i viška vrednosti ne postoji razlika ukoliko npr. višak vrednosti od A ulazi u postojani kapital od B. Za vrednost roba sasvim je svejedno da li se u njima sadržani rad sastoji iz plaćenog ili neplaćenog rada. To samo pokazuje da B plaća višak vrednosti od A. U ukupnom računu, višak vrednosti od A ne može se računati dva puta.

Ali razlika je ova: pored toga što cena proizvoda npr. kapitala B odstupa od njegove vrednosti zato što višak vrednosti realizovan u B može biti veći ili manji od profita do metnutog u ceni proizvoda B, ova ista okolnost važi opet i za robe koje sačinjavaju postojani deo kapitala B, a posredno i njegov promenljivi deo kao životna sredstva radnika. Što se tiče postojanog dela, on je sam jednak ceni koštanja plus višak vrednosti, dakle sad jednak ceni koštanja plus profit, a ovaj profit opet može biti veći ili manji od viška vrednosti na čijem mestu stoji. Što se tiče promenljivog kapitala, prosečna dnevna najamnina jeste, doduše, uvek jednaka proizvedenoj vrednosti onog broja časova koliko radnik mora raditi da bi proizveo neophodna životna sredstva; ali sam ovaj broj časova opet je falsifikovan odstupanjem cena proizvodnje nužnih životnih sredstava od njihovih vrednosti. Međutim, to se uvek svodi na to da što u jednu robu uđe odviše za višak vrednosti, u drugu uđe pre malo, i da se stoga i odstupanja od vrednosti koja se nalaze u cenama proizvodnje robâ uzajamno potiru. Uopšte se u čitavoj kapitalističkoj proizvodnji opšti zakon ostvaruje kao vladajuća tendencija uvek samo na vrlo zamršen i približan način, kao nikad neutvrdivi prosek večnih kolebanja.

^{*1} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 200.

Pošto se opšta profitna stopa obrazuje prosekom različitih profitnih stopa na svaku 100 predujmljenog kapitala u nekom određenom periodu vremena, recimo u godini dana, to se u njoj gubi i razlika stvorena različnošću vremenâ obrta za različne kapitale. Ali te razlike ulaze kao odlučujući momenat u različne profitne stope različnih oblasti proizvodnje čijim se prosekom obrazuje opšta profitna stopa.

U prednjoj ilustraciji obrazovanja opšte profitne stope uzeto je da je svaki kapital u svakoj oblasti proizvodnje = 100, i to je učinjeno radi toga da bi se objasnila procentualna razlika profitnih stopa, a stoga i razlika u vrednostima roba koje proizvode kapitali jednake veličine. Ali, razume se, stvarne mase viška vrednosti koje se proizvode u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje zavise, pošto je u svakoj takvoj datoj oblasti proizvodnje sastav kapitala dat, od veličine primenjenih kapitala. Međutim, posebnu profitnu *stopu* neke pojedinačne oblasti proizvodnje ne dodiruje to da li se primenjuje kapital od 100, $m \times 100$ ili $xm \times 100$. Profitna stopa ostaje 10%, pa iznosio celokupni profit 10 : 100 ili 1000 : 10 000.

Ali pošto su profitne stope u različnim oblastima proizvodnje različite, jer se u njima, prema tome kakav je odnos promenljivog kapitala prema celokupnom kapitalu, proizvode veoma različite mase viška vrednosti, pa stoga i profita, to je jasno da će prosečni profit na 100 društvenog kapitala, a stoga prosečna ili opšta profitna stopa biti veoma različita, prema tome kolika je odnosna veličina kapitala plasiranih u različite oblasti. Uzmimo četiri kapitala A, B, C i D. Neka stopa viška vrednosti bude za sve = 100%. Neka na svaku 100 ukupnog kapitala promenljiv kapital bude za A = 25, za B = 40, za C = 15, za D = 10. Tada bi na svaku 100 od ukupnog kapitala došao višak vrednosti ili profit od A=25, B=40, C=15, D=10; ukupno = 90, dakle, ako su ta četiri kapitala jednake veličine, prosečna profitna stopa bila bi $\frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$.

Ali ako su veličine ukupnih kapitala ovakve: A=200, B=300, C=1000, D=4000, onda bi proizvedeni profiti bili 50, 120, 150 i 400. Ukupno na 5500 kapitala profit od 720 ili prosečna profitna stopa od $13\frac{1}{11}\%$.

Mase ukupne proizvedene vrednosti različne su prema različnim veličinama ukupnih kapitala predujmljenih u A odn. u B, C i D. Stoga se pri obrazovanju opšte profitne stope ne radi samo o razlici profitnih *stopa* u različnim oblastima proizvodnje iz kojih bi se onda imao izvući jednostavni prosek, nego o relativnoj težini s kojom ove različne profitne stope ulaze u obrazovanje proseka. A ovo pak zavisi od srazmerne veličine kapitala plasiranog u svaku posebnu oblast ili od toga koliki alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala predstavlja kapital plasiran u svaku posebnu oblast proizvodnje. Naravno da mora nastati veoma velika razlika prema tome da li veći ili manji deo ukupnog kapitala odbacuje višu ili nižu profitnu stopu. A ovo

opet zavisi od toga koliko je kapitala plasirano u oblasti gde je promenljivi kapital relativno velik ili mali prema ukupnom kapitalu. Sa ovim je u svemu isto kao sa prosečnom kamatnom stopom koju pravi kakav zelenaš dajući u zajam razne kapitale po različnim kamatnim stopama, npr. po 4, 5, 6, 7% itd. Prosečna stopa zavisi potpuno od toga koliko je od svog kapitala pozajmio po svakoj od ovih različitih kamatnih stopa.

Opštu profitnu stopu određuju, dakle, dva činioca:

1. organski sastav kapitalâ u različnim oblastima proizvodnje, dakle različite profitne stope pojedinačnih oblasti;

2. raspodela celokupnog društvenog kapitala na te različite oblasti, dakle relativna veličina kapitala plasiranog u svaku posebnu oblast, a otud po nekoj posebnoj profitnoj stopi; tj. srazmerni udio koji svaka posebna oblast proizvodnje upija od mase ukupnog društvenog kapitala.

U prvoj i drugoj knjizi imali smo posla samo s *vrednostima* roba. Sada se, s jedne strane, izdvojila *cena koštanja* kao deo te vrednosti, a s druge se strane kao preobraženi oblik vrednosti razvila *cena proizvodnje* robe.

Ako bismo uzeli da je sastav prosečnog društvenog kapitala $80_p + 20_{pr}$, a stopa godišnjeg viška vrednosti $v' = 100\%$, onda bi godišnji prosečni profit za kapital od 100 bio = 20, a opšta godišnja profitna stopa = 20%. Pa sad kakva god bila cena koštanja k robâ koje kapital od 100 proizvede za godinu dana, njihova bi cena proizvodnje bila = $k+20$. U oblastima proizvodnje gde je sastav kapitala = $(80-x)_p + (20+x)_{pr}$, bio bi stvarno proizvedeni višak vrednosti, odn. godišnji profit proizведен u toj oblasti = $20+x$, dakle veći od 20, a proizvedena robna vrednost = $k+20+x$, veća od $k+20$, ili veća od njene cene proizvodnje. U oblastima gde je sastav kapitala $(80+x)_p + (20-x)_{pr}$, bio bi godišnje proizvedeni višak vrednosti ili profit = $20-x$, dakle manji od 20, a stoga robna vrednost $k+20-x$ manja od cene proizvodnje, koja je = $k+20$. Ne uzimajući u obzir eventualne razlike u vremenu obrta, cena proizvodnje roba bila bi jednaka s njihovom vrednošću jedino u onim oblastima gde bi sastav kapitala slučajno bio = $80_p + 20_{pr}$.

Specifični razvitak društvene proizvodne snage rada različit je po stepenu u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje, viši je ili niži srazmerno tome koliko je velika količina sredstava za proizvodnju koju pokreće neka određena količina rada, dakle uz dati radni dan neki određen broj radnika, pa prema tome koliko je mala količina rada koja se zahteva za neku određenu količinu sredstava za proizvodnju. Stoga kapitale koji procentualno sadrže više postojanog, dakle manje promenljivog kapitala nego prosečni društveni kapital nazivamo kapitalima *višeg* sastava. Obrnuto, kapitale gde postojani kapital zauzima relativno manji, a promenljivi veći prostor nego kod prosečnog društvenog kapitala nazivamo kapitalima *nižeg* sastava. Naponsetku,

kapitalima prosečnog sastava nazivamo one čiji se sastav podudara sa sastavom prosečnog društvenog kapitala. Ako je prosečni društveni kapital procentualno sastavljen iz $80_p + 20_{pr}$, onda kapital od $90_p + 10_{pr}$ stoji *iznad*, a kapital od $70_p + 30_{pr}$ *ispod* društvenog proseka. Uopšte uzev, kad je sastav prosečnog društvenog kapitala $= m_p + n_{pr}$, gde su m i n postojane veličine, a $m+n=100$, predstavlja $(m+x)_p + (n-x)_{pr}$ viši, a $(m-x)_p + (n+x)_{pr}$ niži sastav kakvog pojedinačnog kapitala ili kakve grupe kapitala. Kako ovi kapitali funkcionišu pošto se uspostavi prosečna profitna stopa, pod pretpostavkom jednog obrta godišnje, pokazuje sledeći pregled, gde I predstavlja prosečni sastav, tako da je prosečna profitna stopa = 20%:

- I. $80_p + 20_{pr} + 20_v$. Profitna stopa = 20%.
Cena proizvoda = 120. Vrednost = 120.
- II. $90_p + 10_{pr} + 10_v$. Profitna stopa = 20%.
Cena proizvoda = 120. Vrednost = 110.
- III. $70_p + 30_{pr} + 30_v$. Profitna stopa = 20%.
Cena proizvoda = 120. Vrednost = 130.

Za robe koje proizvodi kapital II bila bi njihova vrednost, dakle, manja od njihove cene proizvodnje, za robe kapitala III cena proizvodnje manja od vrednosti, a samo za kapitale I onih grana proizvodnje čiji je sastav slučajno sastav društvenog proseka bile bi vrednost i cena proizvodnje jednake. Uostalom, kod primenjivanja ovih oznaka na određene slučajeve mora se, naravno, uzeti u račun koliko odnos između p i pr odstupa od opšteg proseka, ne usled razlike u tehničkom sastavu, nego usled puke promene vrednosti elemenata postoјanog kapitala.

Izlaganjem koje smo sada dali svakako je nastupila modifikacija u pogledu određenja cene koštanja roba. Mi smo prvobitno uzeli da je cena koštanja neke robe jednaka *vrednosti* robe koje su utrošene u njenoj proizvodnji. Ali cena proizvodnje neke robe za njenoga kupca je njena cena koštanja, te tako može kao cena koštanja da uđe u obrazovanje cene neke druge robe. Pošto cena proizvodnje može odstupati od vrednosti robe, to i cena koštanja neke robe u koju je uključena ova cena proizvodnje druge robe, može stajati iznad ili ispod onog dela njene ukupne vrednosti koji čini vrednost sredstava za proizvodnju koja u nju ulaze. Nužno je sećati se ovog modifikovanog značenja cene koštanja i stoga pamtiti da je uvek, kad se u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje cena koštanja robe izjednači sa vrednošću sredstava za proizvodnju koja su utrošena na njenu proizvodnju, mogućna kakva greška. Za sadašnje naše istraživanje nema potrebe da u ovu tačku bliže ulazimo. Međutim, uvek ostaje tačna postavka da je cena koštanja robe uvek manja od njihove vrednosti. Jer ma koliko da cena koštanja robe može odstupiti od vrednosti sredstava za proizvodnju koja su na nju utrošena, kapitaliste se ta prošla greška ne tiče. Cena koštanja robe data je, ona je pretpostavka nezavisna od njegove, kapitalistove proizvodnje,

dok je rezultat njegove proizvodnje roba koja sadrži višak vrednosti, dakle neki suvišak vrednosti preko njene cene koštanja. Inače se postavka da je cena koštanja manja od vrednosti robe sada praktično pretvorila u postavku da je cena koštanja manja od cene proizvodnje. Za ukupni društveni kapital, kod koga je cena proizvodnje jednaka vrednosti, ova je postavka istovetna s ranjom da je cena koštanja manja od vrednosti. Mada ova postavka ima za posebne oblasti proizvodnje različit smisao, ipak se uvek temelji na činjenici da je, kada se posmatra ukupni društveni kapital, cena koštanja robe koje ovaj proizvodi manja od vrednosti ili manja od cene proizvodnje koja je ovde, za celokupnu masu proizvedenih roba, identična s tom vrednošću. Cena koštanja neke robe odnosi se samo na količinu u njoj sadržanog plaćenog rada, vrednost na celokupnu količinu u njoj sadržanog plaćenog i neplaćenog rada; cena proizvodnje na sumu plaćenog rada plus izvesna količina neplaćenog rada koja je za neku posebnu oblast proizvodnje određena nezavisno od same nje.

Formula po kojoj je cena proizvodnje neke robe $= k + pf$ jednaka ceni koštanja plus profit sada je izbliže određena u tome da je $pf = k \cdot pf'$ (gde je pf' opšta profitna stopa) i da je stoga cena proizvodnje $= k + k \cdot pf'$. Ako je $k = 300$, a $pf' = 15\%$, onda je cena proizvodnje $k + k \cdot pf' = 300 + 300 \cdot \frac{15}{100} = 345$.

Cena proizvodnje roba u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje može da pretrpi promenu u veličini:

1. pri nepromjenjenoj vrednosti roba (tako da kao i ranije u njihovu proizvodnju ulazi ista količina mrtvog i živog rada) usled promene u opštoj profitnoj stopi, promene koja je nezavisna od posebne oblasti;

2. pri nepromjenjenoj opštoj profitnoj stopi, putem promene vrednosti, bilo u samoj posebnoj oblasti proizvodnje usled tehničke promene, bilo usled promene vrednosti robe koje ulaze u njen postoјani kapital kao njegovi sastavni elementi;

3. naposletku, zajedničkim dejstvom obeju ovih okolnosti.

Uprkos velikim promenama koje se — kao što ćemo dalje pokazati — stalno dešavaju u faktičnim profitnim stopama posebnih oblasti proizvodnje, stvarna promena u opštoj profitnoj stopi, ukoliko nije izuzetno izazvana izvanrednim ekonomskim događajima, jeste veoma pozno delo niza oscilacija koje se protežu preko veoma dugih perioda, tj. oscilacija kojima treba mnogo vremena dok se konsoliduju i izjednače u promeni opšte profitne stope. Stoga se kod svih kraćih perioda (ne uzimajući nikako u obzir kolebanja tržišnih cena) promena u ceni proizvodnje uvek ima prima facie^{1*} objasniti stvarnom promenom vrednosti robe, tj. promenom u ukupnoj sumi radnog vre-

^{1*} u prvom redu

mena potrebnog za njihovu proizvodnju. Po sebi se razume da puka promena u novčanom izrazu istih vrednosti ovde nikako ne dolazi u obzir.²³

S druge strane, jasno je ovo: kad se posmatra celokupni društveni kapital, suma vrednosti roba koje on proizvodi (ili, u novcu izraženo, njihova cena) jeste = vrednost postojanog kapitala + vrednost promenljivog kapitala + višak vrednosti. Uzev stepen eksploatacije rada kao postojan, može se profitna stopa ovde promeniti, kad masa viška vrednosti ostaje jednaka, samo ako se promeni vrednost postojanog kapitala ili vrednost promenljivog kapitala, ili oba, tako da se promeni K , a s time i $\frac{v}{K}$, opšta profitna stopa. U svakom slučaju, dakle, promena u opštoj profitnoj stopi pretpostavlja promenu u vrednosti roba koje ulaze u postojani ili u promenljivi kapital, ili u isti mah u oba, kao njihovi sastavni elementi.

Ili se opšta profitna stopa može promeniti, kad vrednost roba ostaje jednaka, ako se promeni stepen eksploatacije rada.

Ili kad stepen eksploatacije rada ostaje jednak, može se opšta profitna stopa promeniti ako se suma primjenjenog rada promeni u odnosu prema postojanom kapitalu usled tehničkih promena u procesu rada. Ali se takve tehničke promene moraju uvek pokazati u promeni vrednosti i stoga moraju biti praćene promenom vrednosti roba čija bi proizvodnja sada iziskivala više ili manje rada nego ranije.

U prvom smo odeljku videli: višak vrednosti i profit bili su identični kada se posmatraju po njihovoj masi. A profitna stopa, međutim, od samog se početka razlikuje od stope viška vrednosti, što se u prvi mah pokazuje samo kao drugčiji oblik računanja, ali što isto tako od samog početka skroz zamračuje i mistificuje stvarno poreklo viška vrednosti, pošto profitna stopa može da se diže i da pada uz nepromenjenu stopu viška vrednosti i obrnuto, i pošto kapitalistu u praksi interesuje samo profitna stopa. Ipak je razlike u veličini bilo samo između stope viška vrednosti i profitne stope, a ne između samog viška vrednosti i profita. Pošto se u profitnoj stopi višak vrednosti računa na celokupni kapital i prema njemu odnosi kao prema svojoj meri, to se time sam višak vrednosti ispoljava kao da je potekao iz celokupnog kapitala, i to ravnomerno iz svih njegovih delova, tako da je organska razlika između postojanog i promenljivog kapitala u pojmu profita izbrisana; doista je time višak vrednosti, u ovom svom preobraženom obliku kao profit, sam porekao svoje poreklo, izgubio svoj karakter, ne može se poznati. Ali dovode se razlika između profita i viška vrednosti odnosila samo na kvalitativnu promenu, promenu oblika, dok na ovom prvom stupnju preobražaja stvarna razlika u veličini postoji samo između profitne stope i stope viška vrednosti, a još ne između profita i viška vrednosti.

²³ Corbet, str. 174.[25]

Stvar je drugčija čim se uspostavi opšta profitna stopa, a putem nje i prosečni profit koji odgovara veličini primjenjenog kapitala, veličini koja je u različnim oblastima proizvodnje data.

Sada je još samo slučajnost ako se višak vrednosti, stoga i profit koji je stvarno proizveden u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje, podudara s profitom sadržanim u prodajnoj ceni robe. Sada su po pravilu i profit i višak vrednosti, a ne samo njihove stope, stvarno različite veličine. Pri datom stepenu eksploracije rada sada je masa viška vrednosti koja se proizvodi u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje važnija za celokupni prosečni profit društvenog kapitala, dakle za kapitalističku klasu uopšte, nego neposredno za kapitalistu u okviru svake posebne grane proizvodnje. Za njega samo²⁴ utoliko ukoliko količina viška vrednosti, proizvedena u njegovoj branši, sa svoje strane igra ulogu u regulisanju prosečnog profita. Ali je to proces koji se zbiva iza njegovih leđa, koji on ne vidi, ne razume i koji ga u stvari ne interesuje. Stvarna razlika u veličini između profita i viška vrednosti — ne samo između profitne stope i stope viška vrednosti — u posebnim oblastima proizvodnje sada potpuno prikriva pravu prirodu i poreklo profita, ne samo kapitalisti, koji ovde ima poseban interes da se obmanjuje, nego i radniku. S pretvaranjem vrednosti u cene proizvodnje, sama osnovica određivanja vrednosti izmiče našem pogledu. Naposletku: ako već kod pukog pretvaranja viška vrednosti u profit onaj deo robne vrednosti koji sačinjava profit istupa prema onom drugom delu vrednosti kao prema ceni koštanja robe, tako da kapitalista već ovde gubi pojam vrednosti, jer nema pred sobom ukupni rad koliko košta proizvodnja robe već samo onaj jedan deo ukupnog rada koji je on platio u obliku sredstava za proizvodnju, živih ili mrtvih, te mu na taj način profit izgleda kao nešto što stoji izvan imanentne vrednosti robe — sada se ova predstava potpuno potvrđuje, učvršćuje, skočanjuje, pošto profit koji je dodat na cenu koštanja, kad posmatramo posebnu oblast proizvodnje, u stvari nije određen granicama stvaranja vrednosti koje se vrši u samoj toj oblasti, nego je, naprotiv, utvrđen potpuno spolja.

Okolnost da je ova unutrašnja povezanost ovde prvi put otkrivena; da je dosadašnja ekonomija, kao što će se videti iz sledećega i iz knjige IV^{1*}, bilo proizvoljno prelazila preko razlika između viška vrednosti i profita, stope viška vrednosti i profitne stope, da bi određenje vrednosti mogla da zadrži kao osnovicu, bilo pak s tim određenjem vrednosti napuštala svaki naučni teren da bi se čvrsto

²⁴ Po sebi se razume da se ovde ne uzima u obzir mogućnost da se obaranjem najamnine, monopolskom cenom itd. istora neki momentani ekstraprofit. [F. E.]

^{1*} Marx misli na *Teorije o višku vrednosti* (vidi 24, 25. i 26. tom ovog izdanja).

držala onih razlika koje su u pojavi upadljive — ova pomutnja teoretičara najbolje pokazuje kako praktični kapitalista, zbumen konkurentskom borbom čije pojave nikako ne može da prozre, mora biti potpuno nesposoban da kroz prividnost spozna unutrašnju suštinu i unutrašnji sklop toga procesa.

Svi zakoni o dizanju i padanju profitne stope, izloženi u prvom odeljku, imaju u stvari sledeći dvostruki značaj:

1. S jedne strane, to su zakoni opšte profitne stope. Kod tolikog mnoštva raznih uzroka koji, po onome što je izneto, dižu ili obaraju profitnu stopu, trebalo bi verovati da bi se opšta profitna stopa morala svakog dana menjati. Ali će kretanje u jednoj oblasti proizvodnje potrti kretanje u drugoj, uticaji se ukrštaju i paralizuju. Docnije ćemo ispitati na koju stranu teže ta kolebanja u poslednjoj instanci; ali ona su spora; iznenadnost, mnogostranost i različno trajanje kolebanja u pojedinim oblastima proizvodnje čine da se ona delimično kompenziraju u svom redosledu, tako da na dizanje cene sleduje padanje, i obratno, dakle da ostaju lokalna, tj. ograničena na posebnu oblast proizvodnje; napisletku, da se različna lokalna kolebanja međusobno neutrališu. U okviru svake posebne oblasti proizvodnje zbivaju se promene, odstupanja od opšte profitne stope, koja se, s jedne strane, u nekom određenom vremenskom periodu izravnaju, usled čega ne dejstvuju povratno na opštu profitnu stopu; a koja, s druge strane, opet ne dejstvuju povratno na nju jer ih druga istovremena lokalna kolebanja potru. Pošto opštu profitnu stopu ne određuje samo prosečna profitna stopa svake oblasti nego i raspodela ukupnog kapitala na različne posebne oblasti, i pošto se ova raspodela stalno menja, to je ovo opet jedan stalni uzrok menjanja opšte profitne stope — ali takav uzrok menjanja koji se zbog neprekidnosti^{1*} i svestranosti toga kretanja većim delom opet sam paralizuje.

2. U svakoj oblasti profitna stopa ima izvesno polje u kome se može kraće ili duže vreme kolebati pre no što se ovo kolebanje, posle dizanja ili padanja, dovoljno konsoliduje da bi dobilo vremena da utiče na opštu profitnu stopu i da tako dostigne više no lokalni značaj. Zato u okviru ovakvih prostornih i vremenskih granica takođe važe zakoni profitne stope razvijeni u prvom odeljku ove knjige.

Teorijsko shvatanje — u pogledu prvog preobražaja viška vrednosti u profit — da svaki deo kapitala odbacuje profit ravnomerno²⁵ izražava jednu činjenicu iz prakse. Ma kako industrijski kapital bio sastavljen, pokretao on četvrtinu mrtvog a tri četvrtine živog rada, ili tri četvrtine mrtvog a četvrtinu živog, usisavao on u jednom slučaju viška rada ili proizvodio viška vrednosti triput više nego u drugom — uz jednak stepen eksploatacije rada i ne uzimajući u obzir

²⁵ Malthus^[24]

^{1*} U 1. izdanju: Unterbrochenheit (prekidanje).

individualne razlike koje se i inače gube, jer oba puta imamo pred sobom samo prosečni sastav čitave oblasti proizvodnje — on u oba slučaja donosi jednaku količinu profita. Pojedinačni kapitalista (ili i ukupnost kapitalista u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje), čiji je pogled ograničen, s pravom drži da njegov profit ne potiče jedino iz rada koji je primenio on ili njegova grana. Za njegov prosečni profit to je sasvim tačno. U koliko je meri ovaj profit omogućen posredstvom ukupne eksploatacije rada od strane ukupnog kapitala, tj. od strane svih njegovih kapitalističkih drugova, ova veza mu je potpuna misterija, tim više što je čak ni buržoaski teoretičari, politički ekonomisti, dosad nisu otkrili. Ušteda na radu — ne samo na radu potrebnom da se proizvede neki određeni proizvod, nego i u broju zaposlenih radnika — i veća primena mrtvog rada (postojanog kapitala) ispoljava se kao ekonomski sasvim ispravna operacija i unapred izgleda da ni na koji način ne dira opštu profitnu stopu i prosečni profit. Pa kako bi onda živi rad bio isključivi izvor profita kad smanjivanje količine rada potrebne za proizvodnju izgleda ne samo da ne pogada profit nego se, naprotiv, pod izvesnim okolnostima ispoljava kao prvi izvor za uvećanje profita, bar za pojedinačnog kapitalistu?

Ako u nekoj datoj oblasti proizvodnje poraste ili padne onaj deo cene koštanja koji predstavlja vrednost postojanog kapitala, taj deo dolazi iz prometa i već unapred ulazi u proces proizvodnje robe uvećan ili smanjen. S druge strane, ako primenjeni broj radnika proizvodi za isto vreme više ili manje, dakle kad se pri nepromenjenom broju radnika menja količina rada zahtevana za proizvodnju neke određene količine robe, može onaj deo cene koštanja koji predstavlja vrednost promenljivog kapitala ostati isti, dakle sa istom veličinom ući u cenu koštanja ukupnog proizvoda. Ali na svaku pojedinu od onih roba čiji zbir sačinjava ukupni proizvod pada više ili manje rada (plaćenog, a stoga i neplaćenog), pa dakle i više ili manje od izdatka na taj rad, veći ili manji deo najamnine. Ukupna najamnina koju kapitalista plaća ostaje ista, ali je ona drukčija kad se računa na svaki komad robe. Ovde bi, dakle, nastupila promena u ovom delu cene koštanja robe. Sad, bilo da se cena koštanja robe popne ili da padne usled takvih promena vrednosti u njoj samoj ili u njenim robnim elementima (ili bilo da se popne ili da padne i cena koštanja sume roba koje proizvodi neki kapital date veličine): ako je prosečni profit npr. 10%, on ostaje 10%; mada 10%, gledajući svaku robu posebno, predstavlja vrlo različnu veličinu, prema tome kolika je promena veličine u ceni koštanja pojedine robe, promena izazvana pretpostavljenom promenom vrednosti.²⁶

U odnosu na promenljivi kapital — a on je najvažniji, jer je izvor viška vrednosti i jer sve što prikriva njegov odnos prema boga-

²⁶ Corbet^[25]

ćenju kapitaliste mistikuje čitav sistem — stvar dobija grublje oblike ili se kapitalisti ovako prikazuju: neka jedan promenljiv kapital od 100£ predstavlja nedeljnu najamninu npr. 100 radnika. Ako ovih 100 radnika, uz dati radni dan, proizvodi nedeljni proizvod od 200 komada robe = $200 R$, onda $1 R$ staje — ne uzimajući u obzir onaj deo cene koštanja što ga dodaje postojani kapital — pošto je $100\text{£} = 200 R$, $1R = \frac{100\text{£}}{200} = 10$ šilinga. Uzmimo sad da nastupi promena u proizvodnoj snazi rada, da se ona udvostruči i da isti broj radnika proizvodi dvaput $200 R$ za isto vreme za koje je pre proizvodio $200 R$. U tome slučaju (ukoliko se cena koštanja sastoji iz same najamnine) staje, pošto je sada $100\text{£} = 400 R$, $1R = \frac{100\text{£}}{400} = 5$ šilinga. Ako bi se proizvodna snaga smanjila za polovinu, onda bi isti rad proizvodio još samo $\frac{200 R}{2}$; a pošto je $100\text{£} = \frac{200 R}{2}$, imamo sada $1R = \frac{200\text{£}}{200} = 1\text{£}$. Sada se promene u radnom vremenu potrebnom za proizvodnju roba, a stoga u njihovoј vrednosti, ispoljavaju u odnosu na cenu koštanja, a stoga i u odnosu na cenu proizvodnje, kao drukčija raspodela iste najamnine na više ili manje roba, prema tome da li se za isto radno vreme za istu najamninu proizvodi više ili manje roba. Ono što kapitalista, pa stoga i politički ekonomist vidi jeste da se onaj deo plaćenog rada koji pada na svaki komad robe menja s proizvodnošću rada, pa da se time menja i vrednost svakog pojedinog komada; on ne vidi da je to slučaj takođe i s neplaćenim radom koji se sadrži u svakom komadu, i vidi to utoliko manje što se prosečni profit stvarno samo slučajno određuje neplaćenim radom koji njegova oblast usisava. Sada još samo u ovako grubom i bespojmovnom obliku probija činjenica da se vrednost roba određuje radom sadržanim u njima.

GLAVA DESETA

Izjednačenje opšte profitne stope putem konkurencije. Tržišne cene i tržišne vrednosti. Ekstraprofit

U nekim oblastima proizvodnje kapital koji je u njima primenjen ima srednji ili prosečni sastav, tj. potpuno ili približno sastav prosečnog društvenog kapitala.

U tim oblastima cena proizvodnje proizvedenih roba podudara se potpuno ili približno s njihovom vrednošću izraženom u novcu. Ako se ni na koji drugi način ne bi moglo doći do matematičke granice, na ovaj bi se došlo. Konkurenca razdeljuje društveni kapital među različne oblasti proizvodnje, tako da se cene proizvodnje u svakoj oblasti obrazuju po uzoru cena proizvodnje u tim oblastima srednjega sastava, tj. $= k + kpf'$ (cena koštanja plus proizvod prosečne profitne stope sa cenom koštanja). No ova prosečna profitna stopa nije ništa drugo do procentualno izračunat profit u onoj oblasti srednjega sastava gde se, prema tome, profit poklapa s viškom vrednosti. Profitna stopa je, dakle, ista u svim oblastima proizvodnje, naime izjednačena je sa stopom tih srednjih oblasti proizvodnje u kojima vlada prosečni sastav kapitala. Prema tome, zbir profita svih različitih oblasti proizvodnje mora biti ravan zbiru viškova vrednosti, a zbir cena proizvodnje ukupnog društvenog proizvoda ravan zbiru njegovih vrednosti. Ali je jasno da izjednačavanje među oblastima proizvodnje različitog sastava uvek mora težiti ka tome da ih izjednači sa oblastima srednjeg sastava, bilo da ove tačno ili samo približno odgovaraju društvenom proseku. A među onima koje se više ili manje približuju tome proseku, opet, postoji tendencija za izjednačenjem u pravcu idealne srednje pozicije, tj. one koja u stvarnosti ne postoji, tj. tendencija da se oko nje normira. Na ovaj način, dakle, nužno vlada tendencija da se cene proizvodnje učine samo preobraženim oblicima vrednosti ili da se profiti pretvore u puke delove viška vrednosti, ali delove koji nisu raspodeljeni u сразмери prema višku vrednosti proizvedenom u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje nego u сразмери prema mase kapitala primjenjenog u svakoj pojedinoj oblasti proizvodnje, tako da na mase kapitala jednake veličine, ma kakav im bio sastav, otpadaju jednakim udeli (alikvotni delovi) zbira viška vrednosti koji je proizveo celokupni društveni kapital.

Za kapitale srednjeg ili približno srednjeg sastava podudara se, dakle, cena proizvodnje sasvim ili približno s vrednošću, a profit s viškom vrednosti koji oni proizvode. Svi drugi kapitali, ma kakvog sastava bili, teže pod pritiskom konkurenčije da se sa ovim izjednače. Ali pošto su kapitali srednjeg sastava jednaki ili približno jednaki prosečnom društvenom kapitalu, to svi kapitali, ma koliki bio višak vrednosti koji oni sami proizvode, teže za tim da na mesto toga viška vrednosti putem cena svojih roba realizuju prosečni profit, dakle da realizuju cene proizvodnje.

S druge strane, može se kazati da svugde gde se uspostavi neki prosečni profit, dakle neka opšta profitna stopa — ma na koji način taj rezultat bio postignut — ovaj prosečni profit ne može biti ništa drugo nego profit na prosečni društveni kapital, čiji je zbir jednak zbiru viškova vrednosti, i da cene koje nastaju dodavanjem toga prosečnog profita na cene koštanja ne mogu biti ništa drugo do vrednosti preobražene u cene proizvodnje. Ništa se ne bi izmenilo ako kapitali u određenim oblastima proizvodnje ne bi, iz kojih bilo razloga, bili podvrgnuti procesu izjednačavanja. Prosečni profit računao bi se tada na onaj deo društvenog kapitala koji ulazi u proces izjednačavanja. Jasno je da prosečni profit ne može biti ništa drugo do ukupna masa viška vrednosti raspodeljena na mase kapitala u svakoj oblasti proizvodnje srazmerno njihovim veličinama. To je celina realizovanog neplaćenog rada, a ta se ukupna masa predstavlja, kao god i plaćeni, mrtvi i živi rad, u celokupnoj masi roba i novca koja pada u deo kapitalistima.

Stvarno teško pitanje ovde jeste: kako se zbiva ovo izjednačavanje profitâ u opštu profitnu stopu, pošto je ona očigledno rezultat i ne može biti polazna tačka.

Pre svega je jasno da procena robnih vrednosti, npr. u novcu, može biti samo rezultat njihove razmene, i da stoga, kad takvu procenu prepostavimo, imamo da je posmatramo kao rezultat stvarnih razmena robne vrednosti za robnu vrednost. Ali kako je došlo do te razmene roba po njihovim stvarnim vrednostima?

Uzmimo, prvo, da bi se sve robe u različnim oblastima proizvodnje prodavale po njihovim stvarnim vrednostima. Šta bi onda bilo? Prema ranije izloženome, vladale bi u različnim oblastima proizvodnje veoma različite profitne stope. Prima facie^{1*}, dve su sasvim različne stvari da li se robe prodaju po njihovim vrednostima (tj. da li se one jedna za drugu razmenjuju srazmerno vrednosti koja se u njima sadrži, po njihovim vrednosnim cenama) ili se prodaju po takvим cenama da njihova prodaja donosi profite jednakе veličine na jednakе mase kapitala preduumljenih u proizvodnji svake od njih.

Da kapitali koji pokreću nejednake količine živog rada proizvode nejednake količine viška vrednosti, ima bar do izvesnog stepena za

^{1*} očevidno, pre svega

pretpostavku da je stepen eksploracije rada ili stopa viška vrednosti ista ili da razlike koje u tome postoje važe kao izravnate stvarnim ili uobraženim (konvencionalnim) kompenzacionim razlozima. Ovo pretpostavlja konkureniju među radnicima i izjednačenje putem njihovog stalnog prelaženja iz jedne oblasti proizvodnje u drugu. Takvu opštu stopu viška vrednosti — po tendenciji, kao svi ekonomski zakoni — mi smo pretpostavili kao teorijsko uprošćenje; ali u stvarnosti, ona je faktična pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje, mada je više ili manje kočena praktičnim trenjima koja stvaraju više ili manje znatne lokalne diferencije, kao npr. zakonodavstvo o nastanjivanju (settlement laws)^[26] za poljoprivredne nadničare u Engleskoj. Ali u teoriji se pretpostavlja da se zakoni kapitalističkog načina proizvodnje razvijaju čisto. U stvarnosti uvek postoji samo približavanje; ali je to približavanje tim veće što je kapitalistički način proizvodnje razvijeniji i što je više odstranjeno njegovo pomućivanje i prepletanje sa ostacima ranijih ekonomskih uređenja.

Sva teškoća dolazi tu otuda što se robe ne razmenjuju jednostavno kao *robe*, nego kao *proizvodi kapitalâ* koji polažu pravo na udeo u celokupnoj masi viška vrednosti srazmerno svojoj veličini, ili pri jednakoj veličini na jednak udeo. A ukupna cena robâ koje neki dati kapital proizvodi u nekom datom vremenskom roku treba da zadovolji ovaj zahtev. Ali ukupna cena tih roba je samo zbir cena pojedinih roba koje sačinjavaju proizvod kapitala.

Punctum saliens^{1*} ispoljiće se najviše ako stvar ovako shvatimo: uzimimo da su sami radnici posednici svaki svojih sredstava za proizvodnju i da svoje robe jedan s drugim razmenjuju. Te robe onda ne bi bile proizvod kapitala. Prema tehničkoj prirodi njihovih radova bila bi vrednost sredstava i materija za rad primenjivanih u različnim granama rada različna; isto bi tako, ne uzimajući u obzir nejednaku vrednost primenjenih sredstava za proizvodnju, bila zahtevana različna masa tih sredstava za datu masu rada, prema tome da li se neka određena roba može izraditi za jedan cas, neka druga tek za jedan dan itd. Uzmimo, dalje, da ovi radnici prosečno rade jednako vreme, računajući tu i izjednačenja koja proizlaze iz različne intenzivnosti rada itd. Tada bi dva radnika u robama koje sačinjavaju proizvod njihova dnevnog rada, prvo naknadili svoje troškove, cene koštanja utrošenih sredstava za proizvodnju. One bi bile različite, prema tehničkoj prirodi njihovih grana rada. Drugo, obojica bi stvorili jednaku količinu nove vrednosti, naime radni dan koji su dodali sredstvima za proizvodnju. Ta nova vrednost obuhvatala bi njihovu najamninu plus višak vrednosti, višak rada preko njihovih nužnih potreba, ali čiji bi rezultat pripadao njima samima. Ako se kapitalistički izrazimo, onda obojica dobijaju istu najamninu plus isti profit

^{1*} odlučujuća tačka

= vrednosti^{1*} izraženoj npr. u proizvodu jednog desetočasovnog radnog dana. Ali, prvo, vrednosti njihovih roba bile bi različite. Roba I, npr., sadržala bi veći deo vrednosti za primenjena sredstva za proizvodnju nego roba II, i da bismo odmah uneli sve moguće razlike, roba I usisava više živog rada, traži, dakle, duže radno vreme za svoju izradu nego roba II. Prema tome, vrednost tih roba I i II veoma je različita. Isto tako i sume robnih vrednosti koje su proizvod rada koji su radnik I i radnik II obavili u nekom datom vremenu. Ako ovde odnos viška vrednosti prema ukupnoj vrednosti predujmljenih sredstava za proizvodnju nazovemo profitnom stopom, bile bi i profitne stope za I i II veoma različne. Životna sredstva koja I i II dnevno utroše za vreme proizvodnje, a koja predstavljaju najamninu, sačinjavaće ovde onaj deo predujmljenih sredstava za proizvodnju koji inače nazivamo promenljivim kapitalom. Ali bi viškovi vrednosti bili za jednakoj radno vreme jednaki za I i II, ili još tačnije, pošto I i II dobijaju svaki vrednost proizvoda jednog radnog dana, dobijaju oni, po odbitku vrednosti predujmljenih »postojanih« elemenata, jednake vrednosti, od kojih se jedan deo može smatrati kao naknada životnih sredstava utrošenih u proizvodnji, a drugi kao višak vrednosti preko njih. Ako I ima više troškova, njih će naknaditi veći deo vrednosti njegove robe, koji naknađuje taj »postojanje« deo i zbog toga on mora opet veći deo ukupne vrednosti svoga proizvoda ponovo pretvoriti u materijalne elemente toga postojanog dela, dok II, ako i prima manje za taj deo, ima zato utoliko manje i da preobraća u postojani deo. Pod tom bi pretpostavkom različnost profitnih stopa bila, dakle, indiferentna okolnost, upravo kao što je danas za najamnog radnika indiferentna okolnost u kakvoj se profitnoj stopi izražava količina viška vrednosti koju iz njega cede, i upravo kao što je u međunarodnoj trgovini različnost profitnih stopa kod raznih nacija indiferentna okolnost za njihov robni promet.

Razmena roba po njihovim vrednostima, ili približno po njihovim vrednostima, zahteva, dakle, mnogo niži stupanj nego razmena po cenama proizvodnje, za koju je potreban neki određeni stepen kapitalističkog razvijanja.

Ma na koji se način cene različitih roba isprva utvrđivale ili regulisale jedne prema drugima, njihovim kretanjem vlada zakon vrednosti. Gde pada radno vreme koje se zahteva za njihovu proizvodnju, padaju i cene; gde se ono penje, penju se i cene, uz inače nepromenjene okolnosti.

Prema tome, bez obzira na to što zakon vrednosti vlada cenama i njihovim kretanjem, potpuno je pravilno smatrati vrednosti robâ ne samo teorijski nego i istorijski kao prius^{2*} cenu proizvodnje.

^{1*} U 1. izdanju: aber auch den Wert (ali i vrednost); izmenjeno prema Marxovom rukopisu. — ^{2*} ono što prethodi

Ovo važi za prilike u kojima sredstva za proizvodnju pripadaju radniku, a takvo stanje nalazimo, u starom kao i u modernom svetu, kod seljaka koji sam obrađuje sopstvenu zemlju i kod zanatlije. Ovo je u skladu i s našim ranije^{1*} iznetim gledištem²⁷ da razvitak proizvodâ u robe nastaje razmenom među raznim zajednicama, a ne među članovima jedne iste zajednice. Kao što važi za ovo prvobitno stanje, važi to i za doclja stanja koja se zasnivaju na rostvu i kmetstvu, i za esnafsku organizaciju zanata, dokle god se sredstva za proizvodnju, vezana svaka za svoju granu proizvodnje, samo s teškoćom mogu prenositi iz jedne oblasti u drugu, i dok se zbog toga različite oblasti proizvodnje u izvesnim granicama odnose jedna prema drugoj kao strane zemlje ili komunističke zajednice.

Da bi cene po kojima se robe međusobno razmenjuju približno odgovarale njihovim vrednostima, potrebno je samo: 1. da razmena različnih roba prestane biti čisto slučajna ili samo prigodna; 2. da se te robe, ukoliko posmatramo neposrednu razmenu roba, proizvode na jednoj i na drugoj strani u količinama koje približno odgovaraju međusobnoj potrebi, što se utvrđuje uzajamnim iskustvom prode i što na taj način izrasta kao rezultat iz same neprekidne razmene; i 3. ukoliko govorimo o prodaji, da nikakav prirodni ili veštački monopol ne sposobi neku od ugovornih strana da prodaje iznad vrednosti, ili je prisili na prodaju ispod nje. Pod slučajnim monopolom razumemo monopol koji kupac ili prodavac stiče iz slučajnog stanja tražnje i ponude.

Prepostavka da se robe različitih oblasti proizvodnje prodaju po svojim vrednostima znači, naravno, samo to da je njihova vrednost gravitaciona tačka oko koje se njihove cene okreću i u kojoj se njihova stalna dizanja i spuštanja izravnavaju. Osim toga je onda uvek potrebno razlikovati *tržišnu vrednost* — o kojoj ćemo doclje govoriti — od individualne vrednosti pojedinih roba koje proizvode različni proizvođači. Individualna vrednost nekih od tih roba stajaće ispod tržišne vrednosti (tj. za njihovu se proizvodnju zahteva manje radnog vremena nego što izražava tržišna vrednost), druga će stajati iznad nje. Tržišnu vrednost moraćemo posmatrati, s jedne strane, kao prosečnu vrednost roba proizvedenih u datoј oblasti, a s druge, kao individualnu vrednost roba koje se proizvode pod prosečnim uslovima date oblasti i koje sačinjavaju veliku masu njenih proizvoda. Samo pri izvanrednim kombinacijama tržišnu vrednost regulišu robe koje se proizvode pod najgorim ili pod najpovoljnijim uslovima, dok sa svoje strane

²⁷ U ono vreme, 1865, to je bilo samo Marxovo »gledište«. Danas je to, otkako su od Maurera do Morgana prvobitne zajednice opsežno ispitane, činjenica koja se gotovo nigde ne poriče. — F. E.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 88.

tržišna vrednost predstavlja centar kolebanja za tržišne cene — a ove su pak iste za robe iste vrste. Ako ponuda roba po prosečnoj vrednosti, dakle po srednjoj vrednosti mase koja leži između oba ekstrema, zadovolji običnu tražnju, onda robe čija individualna vrednost stoji ispod tržišne vrednosti realizuju ekstravišak vrednosti ili ekstraprofit, dok one čija individualna vrednost stoji iznad tržišne ne mogu realizovati jedan deo u njima sadržanog viška vrednosti.

Ne pomaže ništa kazati da prodaja roba proizvedenih pod najgorim uslovima dokazuje da su one nužne za pokriće tražnje^{1*}. Kad bi u pretpostavljenom slučaju cena bila viša od srednje tržišne vrednosti, tražnja bi bila manja^{2*}. Po izvesnim cenama može neka vrsta robe zauzimati izvestan prostor na tržištu; ako se cene promene, prostor će samo onda ostati isti ako se viša cena poklapa s manjom količinom robe, a niža cena s većom količinom robe. Ako je tražnja, naprotiv, toliko snažna da se ne sužava kad cenu reguliše vrednost roba proizvedenih pod najgorim uslovima, onda ove određuju tržišnu vrednost. Ovo je moguće samo kad tražnja nadmaši običnu ili kad ponuda padne ispod obične. Naočetku, kad je masa proizvedenih roba veća nego što može naći prođe po srednjim tržišnim vrednostima, onda tržišnu vrednost regulišu robe proizvedene pod najpovoljnijim uslovima. Ove robe se mogu, npr., prodati sasvim ili približno po njihovim individualnim vrednostima, pri čemu se može desiti da robe proizvedene pod najgorim uslovima možda ne realizuju ni svoje cene koštanja, dok one proizvedene pod srednjim prosekom mogu realizovati samo jedan deo u njima sadržanog viška vrednosti. Što je ovde rečeno o tržišnoj vrednosti, važi i za cenu proizvodnje čim ova stupi na mesto tržišne vrednosti. Cena proizvodnje regulisana je u svakoj oblasti, i to regulisana prema posebnim okolnostima. Ali je ona sama opet centar oko kojega se okreću dnevne tržišne cene i sa kojim se u određenim periodima izjednačuju. (Vidi Ricarda o određivanju cene proizvodnje prema cenama proizvodnje onih koji rade pod najgorim uslovima.^[27])

Ma kako cene bile regulisane, imamo ovaj rezultat:

1. Zakon vrednosti upravlja njihovim kretanjem tako što smanjenje ili uvećanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju podiže ili snižuje cene proizvodnje. U tome je smislu Ricardo i rekao^[28] (osećajući dobro da njegove cene proizvodnje odstupaju od vrednosti roba) da the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value^{3*}.

^{1*} U prvom izdanju i u Marxovom rukopisu: Zuführ (ponude); očigledno omaška u pisanju, kao što se vidi iz daljeg teksta. — ^{2*} U prvom izdanju: größer (veća); ispravljeno na osnovu Marxovog rukopisa. — ^{3*} da se istraživanje, na koje on želi privući pažnju čitaoca, odnosi na dejstvo promena u relativnoj vrednosti roba, a ne u njihovoj apsolutnoj vrednosti.

2. Prosečni profit, koji određuje cene proizvodnje, mora uvek biti približno jednak količini viška vrednosti koja otpada na neki dati kapital kao na alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala. Uzmimo da je opšta profitna stopa, a stoga prosečni profit izražen u novčanoj vrednosti koja je viša od stvarnog prosečnog viška vrednosti računatog po njegovoj novčanoj vrednosti. Ukoliko onda dolaze u obzir kapitalisti, svejedno je da li oni jedan drugome računaju 10 ili 15% profita. Jedna procentna stopa ne podudara se sa više stvarne vrednosti robe nego druga, pošto je preterivanje u novčanom izrazu obostrano. Ali što se radnikâ tiče (pošto je pretpostavljeno da oni dobijaju svoju normalnu najamninu, dakle da povišavanje prosečnog profita ne izražava neki stvarni odbitak od najamnine, tj. nešto sasvim drugo nego kapitalistov normalni višak vrednosti), to uvećanju robnih cena nastalom usled povišavanja prosečnog profita mora odgovarati uvećanje novčanog izraza promenljivog kapitala. Stvarno, ovakvo opšte nominalno povišenje profitne stope i prosečnog profita preko stope koja je data odnosom stvarnog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu nije mogućno a da za sobom ne povuče povišenje najamnine, a isto tako i povišenje cene roba koje sačinjavaju postojani kapital. Isto tako, u obratnom smislu, kod snižavanja. Pošto ukupna vrednost robe reguliše ukupni višak vrednosti, a ovaj visinu prosečnog profita, pa stoga opšte profitne stope — kao opšti zakon ili kao ono što dominira kolebanjima — to zakon vrednosti reguliše cene proizvodnje.

Ono što konkurenca postiže, najpre u jednoj oblasti, jeste da iz različnih individualnih robnih vrednosti stvara jednaku tržišnu vrednost i tržišnu cenu. Ali tek konkurenca kapitalâ u različnim oblastima rađa cenu proizvodnje koja izjednačava profitne stope među različnim oblastima. Za ovo poslednje se traži viši razvitak kapitalističkog načina proizvodnje nego za ono prvo.

Da bi se robe iste oblasti proizvodnje, iste vrste i približno iste kakvoće prodavale po svojim vrednostima, potrebno je dvoje:

Prvo se razne individualne vrednosti moraju izjednačiti u jednu društvenu vrednost, u gore izloženu tržišnu vrednost, a za ovo je potrebna konkurenca među proizvođačima iste vrste roba, kao i postojanje takvog tržišta na kome zajednički nude svoje robe. Da bi tržišna cena identičnih roba, ali proizvedenih svaka pod okolnostima koje su individualno različito obojene, odgovarala tržišnoj vrednosti, da ne bi odstupala od ove ni dizanjem iznad ni spuštanjem ispod nje, zahteva se da pritisak koji različni prodavci vrše jedan na drugog bude dovoljno velik da se na tržište baci ona masa roba koju zahteva društvena potreba, tj. ona količina za koju je društvo sposobno da plati tržišnu vrednost. Ako bi masa proizvoda premašila ovu potrebu, robe bi se morale prodavati ispod njihove tržišne vrednosti; a, naprotiv, iznad njihove tržišne vrednosti ako masa proizvoda ne bi bila dovoljno velika ili, što je isto, ako pritisak konkurenije među pro-

davcima ne bi bio dovoljno jak da ih natera da tu robnu masu donesu na tržište. Ako bi se promenila tržišna vrednost, promenili bi se i uslovi pod kojima bi se mogla prodati ukupna robna masa. Padne li tržišna vrednost, onda se društvena potreba (koja je ovde uvek potreba sposobna za plaćanje) u proseku uvećava i može u izvesnim granicama usisati veće mase robe. Popne li se tržišna vrednost, društvena potreba za robom sužava se i usisavaju se manje robne mase. Stoga, ako tražnja i ponuda regulišu tržišnu cenu, ili, bolje reći, odstupanja tržišnih cena od tržišne vrednosti, to s druge strane tržišna vrednost reguliše odnos tražnje i ponude, ili centar oko koga tržišne cene osciliraju usled kolebanja tražnje i ponude.

Ako stvar posmatramo izbliže, naći ćemo da se uslovi koji važe za vrednost pojedinačne robe ovde reprodukuju kao uslovi za vrednost celokupne sume roba jedne vrste. Kapitalistička proizvodnja je od samog početka masovna proizvodnja. A i drugim, manje razvijenim načinima proizvodnje, robe, bar one glavne, koje se proizvode u manjim količinama kao zajednički proizvod sitnih mada mnogobrojnih proizvođača, koncentrišu se na tržištu u velikim masama u rukama relativno malog broja trgovaca, nagomilavaju se i prodaju kao zajednički proizvod čitave jedne grane proizvodnje, ili jednog većeg ili manjeg njenog dela.

Ovde ćemo sasvim uzgredno primetiti da je »društvena potreba«, tj. ono što reguliše princip tražnje, bitno uslovljena uzajamnim odnosom raznih klasa i ekonomskom pozicijom svake od njih, dakle naročito, prvo, odnosom ukupnog viška vrednosti prema najamnini i, drugo, odnosom različnih delova na koje se višak vrednosti cepe (profita, kamate, zemljišne rente, poreza itd.); te se tako i ovde opet pokazuje kako se iz odnosa tražnje i ponude apsolutno ništa ne može objasniti pre no što se ne razjasni baza na kojoj se taj odnos odigrava.

Iako su oboje, i roba i novac, jedinstva razmenske i upotrebljive vrednosti, ipak smo već videli (knj. I, gl. I, 3) kako su te dve odredbe u kupovini i prodaji polarno razdeljene na oba ekstrema, tako da roba (prodavac) predstavlja upotrebljivu, a novac (kupac) razmensku vrednost. Da roba ima upotrebljivu vrednost, dakle da zadovoljava neku društvenu potrebu, bila je jedna pretpostavka prodaje. Druga je bila da količina rada sadržana u robi predstavlja društveno potreban rad, da se stoga individualna vrednost (i, što je pod ovom pretpostavkom isto, prodajna cena) robe podudara s njenom društvenom vrednošću.²⁸

Primenimo ovo na robnu masu koja se nalazi na tržištu, a sačinjava proizvod čitave jedne oblasti.

²⁸ K. Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1859.^{1*}

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Stvar će se najlakše prikazati ako čitavu robnu masu, prvo dakle *jedne* grane proizvodnje, shvatimo kao *jednu* robu, a sumu cena mnogih identičnih roba kao *jednu* cenu u kojoj su sve sabrane. Što je onda rečeno za pojedinačnu robu, važi sad doslovno i za robnu masu neke određene grane proizvodnje, a koja se nalazi na tržištu. Zahtev da individualna vrednost robe odgovara njenoj društvenoj vrednosti, sada je ostvaren, ili dalje određen, u tom smislu da ukupna količina sadrži društveni rad potreban za njenu proizvodnju i da je vrednost ove mase = njenoj tržišnoj vrednosti.

Uzmi sada da je velika masa tih roba proizvedena otprilike pod istim normalnim društvenim uslovima, tako da je ta vrednost ujedno i individualna vrednost pojedinačnih roba koje tu masu sačinjavaju. Ako je sad jedan relativno mali deo proizведен ispod a drugi iznad tih uslova, tako da je individualna vrednost jednoga dela veća a drugoga manja od srednje vrednosti velikog dela roba, ali se oba ova ekstrema izravnavaaju, tako da je prosečna vrednost robe koje njima pripadaju jednaka vrednosti robe koje pripadaju srednjoj masi, onda tržišnu vrednost određuje vrednost roba proizvedenih pod srednjim uslovima.²⁹ Vrednost ukupne robne mase jednaka je stvarnom zbiru vrednosti svih pojedinih roba uzetih skupa, kako onih koje su proizvedene pod srednjim tako i onih koje su proizvedene iznad ili ispod srednjih uslova. U ovom slučaju, tržišnu vrednost ili društvenu vrednost robne mase — radno vreme koje se u njima nužno sadrži — određuje vrednost velike srednje mase.

Uzmi, naprotiv, da ukupna količina dotične robe donete na tržište ostane ista, ali da se vrednost roba proizvedenih pod gorim uslovima ne izravna s vrednošću proizvedenih pod boljim uslovima, tako da onaj deo mase koji je proizведен pod gorim uslovima sačinjava relativno znatnu veličinu, kako prema srednjoj masi tako i prema drugome ekstremu: onda tržišnu ili društvenu vrednost reguliše masa proizvedena pod gorim uslovima.

Naposletku, uzmi da robna masa proizvedena pod uslovima boljim od srednjih znatno nadmašuje masu proizvedenu pod gorim uslovima, i da sačinjava znatnu veličinu čak i prema masi proizvedenoj pod srednjim uslovima: onda tržišnu vrednost reguliše deo proizveden pod najboljim uslovima. Ovde se ne uzima u obzir prepunjenošću tržišta, kada tržišnu cenu uvek reguliše deo proizveden pod najboljim uslovima; ali mi ovde nemamo posla s tržišnom cenom ukoliko se ona razlikuje od tržišne vrednosti, nego s različnim odredbama same tržišne vrednosti.³⁰

²⁹ Isto.

³⁰ Prepırka između Storcha i Ricarda povodom zemljišne rente (prepırka samo u odnosu na stvar, jer u stvari se jedan na drugog ne obaziru) da li se tržišna vrednost (u njih, naprotiv, tržišna cena, odnosno cena proizvodnje) reguliše robama proizvedenim pod najnepovoljnijim uslovima (Ricardo) ili pod najpo-

Doista, sasvim strogo uzev (što se u stvarnosti, dajgome, događa samo približno i s hiljadu modifikacija), u slučaju I tržišna vrednost čitave mase, regulisana srednjim vrednostima, jednaka je zbiru njenih individualnih vrednosti, mada se za robe proizvedene na ekstremima ova vrednost pokazuje kao prosečna vrednost koja im je nametnuta. Tada oni koji proizvode na najgorem ekstremu moraju svoje robe prodavati ispod individualne vrednosti; oni na najboljem ekstremu prodaju je iznad te vrednosti.

U slučaju II individualne mase vrednosti proizvedene pod oba ekstrema ne izravnavaju se, nego je merodavna ona koja je proizvedena pod gorim uslovima. Strogo uzev, sada bi prosečna cena ili tržišna vrednost svake pojedine robe ili svakog alikvotnog dela ukupne mase bila određivana ukupnom vrednošću mase, vrednošću koju bismo dobili sabiranjem vrednosti roba proizvedenih pod raznim uslovima, i alikvotnim delom koji bi od ove ukupne vrednosti pao na pojedinu robu. Ovako dobijena tržišna vrednost ne bi stajala samo iznad individualne vrednosti robâ koje pripadaju povoljnem ekstremu nego i onih koje pripadaju srednjem sloju; ali bi ona još uvek stajala niže od individualne vrednosti roba proizvedenih na nepovoljnem ekstremu. Koliko će se ovoj vrednosti približiti ili se s njom najzad podudariti zavisi u svemu od obima koji u dotičnoj robnoj oblasti zauzima robna masa proizvedena na najnepovoljnijem ekstremu. Ako tražnja samo malo pretegne, onda tržišnu cenu reguliše individualna vrednost nepovoljno proizvedenih roba.

Naposletku, ako, kao u slučaju III, količina roba proizvedena na povoljnem ekstremu zauzima veći prostor, ne samo u poređenju s drugim ekstremom nego i sa srednjim uslovima, onda tržišna vrednost pada ispod srednje vrednosti. Ovde prosečna vrednost, izračunata sabiranjem suma vrednosti oba ekstrema i sredine, stoji ispod vrednosti sredine i približava se njoj ili udaljava od nje prema relativnom prostoru koji zauzima povoljni ekstrem. Ako je tražnja slaba prema ponudi, onda deo koji je u povoljnem položaju, koliki god bio, silom zauzima prostor svodeći svoju cenu na svoju individualnu vrednost.

voljnijim (Storch), rešava se, dakle, tako da su obojica u pravu i nisu u pravu, i da su isto tako obojica potpuno prenebregli srednji slučaj^[29]. Uporedi Corbeta^[30] o slučajevima gde se cena reguliše robama proizvedenim pod najboljim uslovima. — »Ne znam da je on« (Ricardo) »tvrdio da se dve posebne partije dvaju različitim artikala, kao šešir i par cipela, razmenjuju jedna za drugu kad su te dve posebne partije proizvedene jednakim količinama rada. Pod „robom“ mi ovde moramo razumeti „vrstu robe“, ne neki posebni individualni šešir, pojedinačni par cipela itd. Za ovu svrhu ima se sav rad koji u Engleskoj proizvodi sve šešire smatrati kao razdeljen na sve šešire. Izgleda mi da ovo nije bilo jasno izraženo ni na početku ni u opštim izlaganjima ove doktrine.« (*Observations on some verbal disputes in Political Economy etc.*, London 1821, str. 53, 54.)

Sa ovom individualnom vrednošću roba proizvedenih pod najboljim uslovima tržišna vrednost ne može se nikad podudarati, osim kad ponuda veoma jako pretegne nad tražnjom.

Ovo utvrđivanje tržišne vrednosti, koje je ovde prikazano *abstraktno*, vrši se na stvarnom tržištu putem konkurencije između kupaca, pod pretpostavkom da je tražnja upravo tolika da može apsorbovati robnu masu po njenoj ovako utvrđenoj vrednosti. A tu dolazimo na drugu tačku.

Drugo. Da roba ima upotrebnu vrednost, to znači samo da zadovoljava kakvugod društvenu potrebu. Dok smo govorili samo o pojedinim robama, mogli smo pretpostavljati da potreba za tom određenom robom — količina joj je već uključena u cenu — postoji, ne upuštajući se dalje u obim potrebe koju valja zadovoljiti. Ali ovaj obim postaje bitnim momentom čim na jednoj strani стоји proizvod čitave jedne grane proizvodnje, a na drugoj društvena potreba. Sad postaje nužno da se razmotri mera, tj. obim ove društvene potrebe.

U maločas datim odredbama o tržišnoj vrednosti pretpostavljalо se da masa proizvedenih roba ostaje ista, da je data; da promena nastaje samo u odnosu između sastavnih delova te mase koji su proizvedeni pod različitim uslovima i da se stoga tržišna vrednost iste mase roba različito reguliše. Uzmimo da je ova masa obična količina ponude, pri čemu ne uzimamo u obzir mogućnost da jedan deo proizvedenih roba može za neko vreme biti povučen sa tržišta. Ako sad i tražnja za tom masom ostane obična, onda se roba prodaje po njenoj tržišnoj vrednosti, makar po kome od maločas ispitana tri slučaja ova tržišna vrednost bila regulisana. Robna masa ne zadovoljava samo neku potrebu nego je zadovoljava u njenom društvenom obimu. Ako je, naprotiv, količina veća ili manja od tražnje za njom, onda nastaju odstupanja tržišne cene od tržišne vrednosti. A prvo je odstupanje da, kad je količina premalena, tržišnu vrednost uvek reguliše roba proizvedena pod najgorim uslovima, a ako je prevelika, uvek ona proizvedena pod najboljima; dakle da tržišnu vrednost određuje jedan od ekstrema, uprkos tome što bi, prema pukom odnosu masa koje su proizvedene pod različitim uslovima, rezultat morao biti drukčiji. Ako je razlika između tražnje i količine proizvodâ znatnija, onda će tržišna cena takođe još znatnije odstupati od tržišne vrednosti naviše ili naniže. Razlika pak između količine proizvedenih roba i količine kod koje se robe prodaju po njihovoј tržišnoj vrednosti može nastati iz dvostrukog razloga. Ili se sama ova količina menja, postaje premalena ili prevelika, tako što bi se reprodukcija izvršila u nekom drugom razmeru no što je bio onaj koji je regulisao datu tržišnu vrednost. U tom se slučaju poňuda promenila, mada je tražnja ostala ista, i time je nastupila relativna preterana ili nedovoljna proizvodnja. Ili pak reprodukcija, tj. ponuda ostaje ista, ali je tražnja paša ili se popela, što se može desiti iz raznih uzroka. Mada je ovde absolutna

veličina ponude ostala ista, promenila se njena relativna veličina, njena veličina upoređena s potrebom, ili merena prema njoj. Dejstvo je isto kao u prvom slučaju, samo u obrnutom pravcu. Nапослетку: kad se dogode promene na obema stranama, bilo u suprotnom pravcu, bilo u istom pravcu ali ne u istoj meri, dakle kad se, jednom reči, dogode dvostrane promene, ali koje menjaju raniju srazmeru između obe strane, onda krajnji rezultat uvek mora izići na jedan od dva gore posmatrana slučaja.

Prava teškoća pri opštem određivanju pojma tražnje i ponude jeste u tome što izgleda kao da ono izlazi na tautologiju. Posmatrajmo prvo ponudu, proizvod koji se nalazi na tržištu, ili koji se može na nj doneti. Da ne bismo ovde ulazili u potpuno nekorisne pojedinosti, mislimo ovde na masu godišnje reprodukcije u svakoj određenoj grani industrije i pri tome ne uzimamo u obzir veću ili manju sposobnost koju razne robe imaju da se povuku s tržišta i da se magaziniraju za potrošnju recimo iduće godine. Ova godišnja reprodukcija izražava pre svega neku određenu količinu, meru ili broj, prema tome da li se robna masa meri kao diskretna ili kontinuelna; nisu to samo upotrebljene vrednosti koje zadovoljavaju ljudske potrebe nego se te upotrebljene vrednosti nalaze na tržištu u izvesnom datom obimu. A drugo, ova količina robe ima određenu tržišnu vrednost, koja se može izraziti nekim umnoškom tržišne vrednosti one robe ili robne mere koje služe kao jedinice. Stoga između kvantitativnog obima roba koje se nalaze na tržištu i njihove tržišne vrednosti ne postoji neka nužna veza, pošto npr. neke robe imaju specifično visoku vrednost, druge specifično nisku, tako da neka data suma vrednosti može biti predstavljena veoma velikom količinom jedne i veoma malom količinom druge robe. Između količine artikala koji se nalaze na tržištu i tržišne vrednosti tih artikala postoji samo ova veza: na izvesnoj dатој osnovici proizvodnosti rada izrada neke određene količine artikala u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje iziskuje neku određenu količinu društvenog radnog vremena, mada je ova srazmara u različnim oblastima proizvodnje skroz različita i ne stoji ni u kakvoj unutrašnjoj vezi s korisnošću tih artikala ili pak s posebnom prirodom njihovih upotrebnih vrednosti. Uzev da su sve druge okolnosti jednake: kad količina a neke robne vrste staje b radnog vremena, onda količina $n \cdot a$ staje $n \cdot b$ radnog vremena. Dalje: ukoliko društvo hoće da zadovoljava potrebe, da za tu svrhu ima proizveden neki artikal, ono ga mora platiti. Uistinu, pošto je pri robnoj proizvodnji pretpostavljena podela rada, društvo kupuje te artikle upotrebljavajući na njihovo proizvodnje jedan deo svog raspoloživog radnog vremena, kupuje ih, dakle, određenom količinom radnog vremena kojim to dato društvo može raspolagati. Onaj deo društva kome podelom rada pada u deo da svoj rad primenjuje u proizvodnji ovih određenih artikala mora dobiti ekvivalent u društvenom radu predstavljen u artiklima koji zadovoljavaju njegove potrebe. Ali ne postoji neka nužna, već samo slučajna veza između

ukupne količine društvenog rada koja je utrošena na neki društveni artikal, tj. između alikvotnog dela ukupne radne snage koji društvo utroši na proizvodnju toga artikla, dakle između obima koji proizvodnja ovog artikla zauzima u ukupnoj proizvodnji, s jedne strane, i obima, s druge strane, u kome društvo zahteva zadovoljenje potrebe koju taj određeni artikal podmiruje. Mada svaki pojedini artikal ili svaka određena količina neke robne vrste može sadržati samo društveni rad zahtevan za njenu proizvodnju, a posmatrana s te strane tržišna vrednost cele ove robne vrste predstavlja samo potreban rad, ipak je, ako je određena roba proizvedena u meri koja u taj mah prekoračuje društvenu potrebu, jedan deo društvenog radnog vremena rasut i robna masa predstavlja onda na tržištu mnogo manju količinu društvenog rada no što stvarno u sebi sadrži. (Samo tamo gde proizvodnja stoji pod društvenom kontrolom koja je stvarno unapred određuje, društvo uspostavlja vezu između obima društvenog radnog vremena, upotrebljenog na proizvodnju određenih artikala, i obima društvene potrebe koja se tim artiklima ima zadovoljiti.) Zato se te robe moraju po svaku cenu prodavati ispod njihove tržišne vrednosti, jedan deo njihov može čak i sasvim ostati bez kupaca. — Obrnuto je ako je obim društvenog rada upotrebljenog na proizvodnju neke određene robne vrste odviše mali za obim posebne društvene potrebe koju taj proizvod ima da zadovolji. — Ako pak obim društvenog rada upotrebljenog na proizvodnju nekog određenog artikla odgovara obimu društvene potrebe koja se ima zadovoljiti, dakle tako da proizvedena masa odgovara običnom razmeru reprodukcije pri nepromenjenoj tražnji, roba će se prodavati po njenoj tržišnoj vrednosti. Razmena, ili prodaja roba po njihovoj vrednosti, jeste racionalni princip, prirodni zakon njihove ravnoteže; odstupanja se imaju objašnjavati polaženjem od zakona, a ne obratno, — objašnjavati sam zakon iz odstupanja.

Osvrnamo se na drugu stranu, na tražnju.

Robe se kupuju kao sredstva za proizvodnju ili kao životna sredstva — pri čemu se ništa ne menja time što neke vrste robe mogu služiti u obe svrhe — da bi ušle u proizvodnu ili individualnu potrošnju. Njih, dakle, traže proizvođači (ovde kapitalisti, pošto je pretpostavljeno da su sredstva za proizvodnju pretvorena u kapital) i potrošači. I jedno i drugo izgleda da pre svega pretpostavlja na strani tražnje neku datu količinu društvenih potreba, kojoj na drugoj strani odgovaraju određene količine društvene proizvodnje u različnim granama proizvodnje. Ako pamučna industrija treba da ponovo izvede svoju godišnju reprodukciju u datom razmeru, onda je za ovo potrebna tradicionalna mera, a s obzirom na godišnje proširenje reprodukcije usled akumulacije kapitala, uz inače nepromenjene okolnosti, i dopunska količina pamuka. Isto tako i u pogledu životnih sredstava. Ako treba da produži živeti na naviknuti prosečni način, radnička klasa mora ponovo naći bar istu količinu nužnih životnih sredstava, mada možda više ili manje drugčije razdeljenu na različite sorte; a s ob-

zirom na godišnje uvećanje stanovništva, i izvesnu dopunsku količinu; a tako je, s više ili manje izmena, i za druge klase.

Izgleda, dakle, da na strani tražnje stoji izvesna veličina određene društvene potrebe koja za svoje podmirenje zahteva određenu količinu nekog artikla na tržištu. Ali je kvantitativna određenost te potrebe skroz elastična i kolebljiva. Stalnost te potrebe je samo prividna. Kad bi životna sredstva bila jevtinija ili novčana najamnina viša, radnici bi kupovali više životnih sredstava, pa bi se pokazala veća »društvena potreba« za ovim robnim vrstama, da i ne govorimo o pauperima itd., čija »tražnja« stoji čak ispod najnižih granica njihove fizičke potrebe. Ako bi, s druge strane, bio jevtiniji npr. pamuk, porasla bi tražnja kapitalistâ za njime, bacilo bi se više dopunskih kapitala u pamučnu industriju itd. Pri tom se uopšte ne sme zaboraviti da je tražnja za proizvodnu potrošnju pod našom pretpostavkom tražnja kapitaliste, a da je prava njegova svrha proizvodnja viška vrednosti, tako da on samo u tu svrhu proizvodi izvesnu vrstu robe. S druge strane, ovo ne smeta da on, ukoliko stoji na tržištu kao kupac npr. pamuka, predstavlja potrebu za pamukom, kao god što je i prodavcu pamuka svejedno da li kupac pretvara pamuk u platno za košulje ili u piroksilin, ili misli da sebi i svetu njime uši zapuši. Ali to svakako ima velikog uticaja na način kako on istupa kao kupac. Njegova potreba za pamukom bitno je modifikovana okolnošću da ona u stvari samo prerašava njegovu potrebu za pravljenjem profita. — Granice u kojima se na *tržištu* predstavljena potreba za robama — tražnja — kvantitativno razlikuje od *stvarne društvene* potrebe, za različne je robe naravno veoma različna; mislim na diferenciju između zahtevane količine roba i količine koja bi bila zahtevana pri drukčijim novčanim cenama robe ili pod drugim novčanim ili životnim prilikama kupaca.

Nema ničeg lakšeg nego uvideti neravnomernosti tražnje i ponude i odstupanje tržišnih cena od tržišnih vrednosti koje iz toga nastaje. Prava teškoća je u tome da se odredi šta se ima razumeti pod podudaranjem tražnje i ponude.

Tražnja i ponuda podudaraju se kad stoje u takvom odnosu da se robna masa neke određene grane proizvodnje može prodavati po svojoj tržišnoj vrednosti, ni preko ni ispod nje. To je prvo što čujemo.

Drugo je: kad se robe mogu prodavati po svojim tržišnim vrednostima, tražnja i ponuda se podudaraju.

Kad se tražnja i ponuda podudare, prestaje njihovo dejstvo, i upravo se zbog toga roba prodaje po njenoj tržišnoj vrednosti. Kad dve sile dejstvuju podjednako u suprotnom pravcu, one se međusobno potiru, njihovo spoljašnje dejstvo potpuno prestaje, i pojave koje se zbivaju pod ovim uslovom moraju se objasniti drukčije a ne delovanjem ovih dveju sila. Kad se tražnja i ponuda uzajamno potru, one prestaju i ma šta objašnjavati, ne dejstvuju na tržišnu vrednost i baš nas upravo ostavljaju u mraku o tome zašto se tržišna vrednost izra-

žava baš u ovoj sumi novca, a ne u nekoj drugoj. Očito je da se stvarni unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje ne mogu objasniti uzajamnim dejstvom tražnje i ponude (da i ne govorimo o dubljoj analizi, kojoj ovde nije mesto, tih dveju društvenih pokretačkih sila), pošto se ti zakoni pokazuju čisto ostvareni samo onda kad tražnja i ponuda prestanu dejstvovati, tj. kad se podudaraju. Stvarno se tražnja i ponuda nikad ne podudaraju, ili ako se nekad podudare, to je samo slučajno, dakle naučno se ima smatrati $= 0$, uzeti da se nije dogodilo. No, u političkoj ekonomiji pretpostavlja se da se podudaraju; zašto? Zato da bi se pojave posmatrale u njihovom zakonitom vidu, u obliku koji odgovara njihovom pojmu, tj. da bi se posmatrale nezavisno od privida izazvanog kretanjem tražnje i ponude. S druge strane, da bi se pronašla, u izvesnoj meri fiiksirala prava tendencija njihovog kretanja. Jer su nejednakosti suprotne prirode, i pošto stalno jedna drugu slede, one se međusobno izravnavaju svojim protivnim pravcima, svojom protivrečnošću. Dok se, dakle, ni u jednom jedinom datom slučaju tražnja i ponuda ne podudaraju, njihove nejednakosti tako slede jedna drugu — a rezultat odstupanja u jednom pravcu jeste da izaziva drugo odstupanje u protivnom pravcu — da se tražnja i ponuda, kad posmatramo celinu nekog većeg ili manjeg perioda vremena, stalno podudaraju; ali samo kao prosek proteklog kretanja i samo kao stalno kretanje njihove protivrečnosti. Time se tržišne cene, koje odstupaju od tržišnih vrednosti, posmatrane u svom prosečnom broju, izjednačuju u tržišne vrednosti, pošto se odstupanja od ovih poslednjih potiru kao plus i minus. A ovaj prosečni broj nije samo od teorijske nego i od praktične važnosti za kapital čije je plasiranje sračunato na kolebanja i izjednačavanja u više ili manje određenom vremenskom periodu.

Odnos tražnje i ponude objašnjava stoga, s jedne strane, samo odstupanja tržišnih cena od tržišnih vrednosti, a s druge strane, tendenciju za ukidanjem tog odstupanja, tj. za ukidanjem dejstva odnosa tražnje i ponude. (Ovde nije mesto razmatranju izuzetaka onih roba koje imaju cenu a nemaju vrednost.) Tražnja i ponuda mogu u veoma različnom obliku sprovesti ukidanje dejstva izazvanog njihovom nejednakošću. Na primer, ako padne tražnja a stoga i tržišna cena, to onda može dovesti do toga da se kapital povuče i tako ponuda smanji. Ali može dovesti i do toga da se pomoću pronalazaka koji skraćuju potrebno radno vreme snizi sama tržišna vrednost i time izravna s tržišnom cenom. I obrnuto: popne li se tražnja a s njom i tržišna cena preko tržišne vrednosti, može to dovesti do toga da u tu granu proizvodnje priteče odviše kapitala i da se proizvodnja toliko uveća da tržišna cena padne čak ispod tržišne vrednosti; ili može, s druge strane, odvesti takvom dizanju cena koje će suzbiti samu tražnju. A može u ovoj ili onoj grani proizvodnje da dovede i do toga da se sama tržišna vrednost popne za kraće ili duže periode, ako se jedan deo traženih proizvoda za to vreme mora proizvoditi pod gorim uslovima.

Ako tražnja i ponuda određuju tržišnu cenu, tržišna cena, s druge strane, a u daljoj analizi tržišna vrednost, određuje tražnju i ponudu. Kod tražnje je to očigledno jer se ona kreće u suprotnom pravcu od cene, uvećava se kad ova pada, i obrnuto. Ali i kod ponude. Jer cene sredstava za proizvodnju koja ulaze u ponuđenu robu određuju tražnju za ovim sredstvima za proizvodnju, a otuda i ponudu roba čija ponuda uključuje tražnju za onim sredstvima za proizvodnju. Cene pamuka imaju određujući značaj po ponudu pamučnih tkanina.

Uz ovu konfuziju — određenje cena tražnjom i ponudom, a pored toga određenje tražnje i ponude cenama — dolazi i to da tražnja određuje ponudu, i obrnuto, ponuda tražnju, proizvodnja tržište, a tržište proizvodnju.³¹

Čak i najosrednjiji ekonomista (vidi primedbu) uviđa da se odnos između ponude i potrebe može promeniti i bez neke promene ponude ili potrebe, izazvane spoljašnjim okolnostima, usled promene u tržišnoj vrednosti roba. Čak i on mora priznati da se, ma kakva bila

³¹ Velika je glupost sledeća »mudrost«: »Tamo gde je količina najamninâ, kapitala i zemlje, potrebna za proizvodnju neke robe, postala drukčija no što je bila, tu se promenilo i ono što Adam Smith naziva njenom prirodnom cenom, a ta cena, koja je ranije bila njena prirodna cena, postaje u vezi sa ovom promenom njenom tržišnom cenom; jer mada se možda nije izmenila ni ponuda ni tražena količina« (obe se ovde menjaju, upravo zato što se usled promene vrednosti menjaju tržišna vrednost, ili, o čemu se i radi kod A. Smith-a, cena proizvodnje), »ova ponuda sada ne odgovara sasvim tražnji onih lica koja su sposobna i voljna da plate sadašnje troškove proizvodnje, već je veća ili manja od toga; tako da je srazmera između ponude i onoga što s obzirom na nove troškove proizvodnje predstavlja efektivnu tražnju, drukčija no što je bila. Tada će nastupiti promena u visini ponude, ako tome ne стоји na putu nikakva smetnja, i napisletku će robu dovesti do njene nove prirodne cene. Tada može ponekima izgledati zgodno da kažu da — pošto roba dolazi do svoje prirodne cene promenom u njenoj ponudi — prirodna cena isto tako potiče iz neke srazmere između tražnje i ponude, kao što tržišna cena potiče iz neke druge srazmere, i usled toga da prirodna cena, upravo isto koliko i tržišna cena, zavisi od srazmere između tražnje i ponude. (»Veliki princip tražnje i ponude poziva se u akciju da se odredi ono što A. Smith zove prirodnim cenama kao god i ono što zove tržišnim cenama«. — Malthus.^[31])« (*Observations on certain verbal disputes etc.*, London 1821, str. 60, 61.) Taj pametnjaković ne shvata da je u datom slučaju upravo promena u cost of production^{1*}, dakle i u vrednosti, izazvala promenu tražnje, dakle promenu u odnosu tražnje prema ponudi, i da ta promena u tražnji može izazvati promenu u ponudi; što bi dokazalo upravo suprotno od onoga što naš misilac hoće da dokaže; naime dokazalo bi da promenu u troškovima proizvodnje nikako ne reguliše odnos tražnje i ponude, nego da, naprotiv, sama ta promena reguliše taj odnos.

^{1*} troškovi proizvodnje

tržišna vrednost, tražnja i ponuda moraju izravnati da bi se ona dobila. A to znači da odnos tražnje i ponude ne objašnjava tržišnu vrednost nego, naprotiv, ova objašnjava kolebanja tražnje i ponude. Pisac *Opervacija*, posle stava koji smo naveli u primedbi, nastavlja:

»This proportion« (između tražnje i ponude), »however, if we still mean by, ‚demand‘ and ‚natural price‘, what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality; for it is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality.«^{1*}

Prema tome, priznaje se da se pri dvema različnim natural prices iste robe u različno vreme tražnja i ponuda svaki put mogu i moraju poklapati, ako roba oba puta treba da bude prodata po svojoj natural price. Ali, pošto ni jedan ni drugi put nema razlike u odnosu tražnje i ponude, a ima razlike u veličini same natural price, to je očevidno da se ova određuje nezavisno od tražnje i ponude, pa dakle da najmanje može ovima biti određena.

Da bi se neka roba prodavala po svojoj tržišnoj vrednosti, tj. u srazmeri prema društveno potrebnom radu koji u sebi sadrži, mora ukupna količina društvenog rada koja se troši na ukupnu masu ove robne vrste odgovarati količini društvene potrebe za njom, tj. društvene potrebe sposobne za plaćanje. Konkurenčija, kolebanja tržišnih cena koja odgovaraju kolebanjima srazmernim tražnje i ponude, stalno teže za tim da ukupnu količinu rada upotrebljenog na svaku robnu vrstu svedu na tu meru.

U odnosu tražnje i ponude robe ponavlja se, prvo, odnos upotrebine i razmenske vrednosti, robe i novca, kupca i prodavca; drugo, odnos proizvođača i potrošača, mada obojica mogu biti zastupani trećim trgovcima. Pri promatranju kupca i prodavca, dovoljno je pojedinačno ih staviti jednog prema drugom da bi se odnos razjasnio. Za potpunu metamorfozu robe, dakle za celinu prodaje i kupovine, dovoljna su tri lica. *A* pretvara svoju robu u novac *B-a*, kome robu prodaje, a svoj novac opet pretvara u robu koju njime kupuje od *C-a*; sav se proces zbiva među ovom trojicom. Zatim: proučavajući novac,

^{1*} »Ovaj odnos« (između tražnje i ponude), »ako pod ‚tražnjom‘ i ‚prirodnom cenom‘ još razumemo ono što smo dosad pod tim razumevali kad smo se pozivali na A. Smith-a, ipak mora uvek biti odnos jednakosti; jer se prirodna cena faktički plaća jedino kad je ponudā jednaka efektivnoj tražnji, tj. onoj tražnji koja neće da plati ni više ni manje od prirodne cene; prema tome mogu postojati dve veoma različite prirodne cene, u razna vremena, za istu robu, a da odnos ponude prema tražnji bude ipak u oba slučaja isti, naime odnos jednakosti.«

bili smo uzeli da se robe prodaju po svojoj vrednosti, jer nije bilo nikakvog razloga uzimati u razmatranje cene koje odstupaju od vrednosti, pošto se radilo samo o promenama oblika kroz koje roba prolazi pretvarajući se u novac, a iz novca opet u robu. Čim se roba uopšte proda i dobijenim novcem kupi neka nova roba, čitava metamorfoza leži pred nama, pa je za nju, posmatranu kao takvu, sasvim svejedno da li cena robe stoji iznad ili ispod njene vrednosti. Vrednost robe kao osnovica ostaje važna, jer se novac samo sa te osnovice može logički objasniti, i jer je cena, po svom opštem pojmu, pre svega samo vrednost u novčanom obliku. Svakako, kod proučavanja novca kao prometnog sredstva pretpostavlja se da se ne vrši samo jedna metamorfoza neke robe. Naprotiv, posmatra se društveno preplitanje tih metamorfoza. Samo tako dolazimo do opticaja novca i do objašnjenja njegove funkcije kao prometnog sredstva. Ali, koliko god je ova veza važna za prelaz novca u funkciju prometnog sredstva i za njegov izmenjeni oblik koji iz toga proističe, toliko je indiferentna za transakciju između pojedinačnih kupaca i prodavaca.

Naprotiv, kod ponude i tražnje ponuda je jednak zbiru prodavaca ili proizvođača neke određene robne vrste, a tražnja je jednak zbiru kupaca ili potrošača (individualnih ili proizvodnih) iste robne vrste. I to, ovi zbirovi deluju jedan na drugi kao celine, kao agregatne sile. Pojedinac dejstvuje ovde samo kao deo jedne društvene moći, kao atom mase, a ovo je oblik u kome konkurenca dovodi do ostvarenja *društveni* karakter proizvodnje i potrošnje.

Ona strana konkurenčije koja je momentano slabija, ujedno je i ona u kojoj pojedinac dejstvuje nezavisno od mase svojih konkurenata, a često i direktno protiv njih, te upravo time čini da se oseti njihova međusobna zavisnost, dok jača strana uvek istupa prema protivniku više ili manje kao zbijena celina. Ako je za ovu određenu vrstu robe tražnja veća od ponude, kupci se — u izvesnim granicama — nadmeću i tako za sve poskupljuju robu iznad tržišne vrednosti^{1*}, dok na drugoj strani prodavci zajedno gledaju da prodaju po visokoj tržišnoj ceni. Ako je, naprotiv, ponuda veća od tražnje, jedan počinje jeftinije prodavati, a ostali moraju za njim, dok kupci zajednički rade na tome da tržišnu cenu obore što je moguće niže ispod tržišne vrednosti. Zajednička strana interesuje svakoga samo dok više dobija s njom no protiv nje. A zajednica prestaje čim strana kao takva postane slabija, te svaki pojedinac na svoju ruku pokušava da se izvuče što bolje može. Ako, zatim, neko jeftinije proizvodi i može više da proda, da zauzme veći prostor na tržištu prodajući ispod tekuće tržišne cene ili tržišne vrednosti, on to i čini, i tako otpočinje akcija koja malo-pomalo druge prisiljava da uvedu jeftiniji način proizvodnje i koja svodi društveno potrebni rad na neku novu manju meru. Ako je jedna strana u

^{1*} U 1. izdanju: Marktpreis (tržišna cena)

nadmoćnosti, onda dobija svaki koji njoj pripada; to je kao da sprovode neki zajednički monopol. Ako je jedna strana slabija, onda svako može sa svoje strane gledati da bude jači (npr. ko radi s manjim troškovima proizvodnje), ili da se bar izvuče što bolje može, i tu ga se njegov bližnji baš ništa ne tiče, mada njegovo delovanje ne pogađa samo njega nego i svu njegovu bratiju.³²

Tražnja i ponuda pretpostavljaju pretvaranje vrednosti u tržišnu vrednost, a ukoliko se one dešavaju na kapitalističkoj osnovici, ukoliko su robe proizvodi kapitala, pretpostavljaju kapitalističke procese proizvodnje, dakle sasvim drukčije spletene odnose nego što su prosta kupovina i prodaja robe. Kod njih se ne radi o formalnom pretvaranju robne vrednosti u cenu, tj. o prostoj promeni oblika; radi se o određenim kvantitativnim odstupanjima tržišnih cena od tržišnih vrednosti i, dalje, od cena proizvodnje. Kod proste kupovine i prodaje dovoljno je da imamo suočene proizvođače roba kao takve. U daljoj analizi, tražnja i ponuda pretpostavljaju egzistenciju različnih klasa i delova klasa, koji među sobom dele ukupni društveni dohodak i među sobom ga troše kao dohodak, koji, dakle, predstavljaju tražnju koju sačinjava dohodak; dok je, s druge strane, radi razumevanja tražnje i ponude koje proizvođači kao takvi stvaraju među sobom, potreban uvid u celokupni sklop kapitalističkog procesa proizvodnje.

U kapitalističkoj proizvodnji ne radi se samo o tome da se za masu vrednosti ubaćenu u promet u robnom obliku izvuče jednak masa vrednosti u drugom obliku — bilo novca bilo neke druge robe — već se radi o tome da se za kapital predujmljen u proizvodnju izvuče isto toliki višak vrednosti ili profit kao za svaki drugi kapital iste veličine, ili pro rata njegovoj veličini, ma u kojoj grani proizvodnje on bio primjenjen; radi se, dakle, o tome, bar kao minimum, da se robe prodaju po cenama koje pružaju prosečni profit, tj. po cenama proizvodnje. U ovom obliku kapital postaje svestan sebe kao *društvene sile* u kojoj svaki kapitalista učestvuje srazmerno svome udelu u ukupnom društvenom kapitalu.

Prvo, kapitalistička proizvodnja sama je po sebi ravnodušna prema određenoj upotreboj vrednosti, uopšte prema posebnom karakteru robe koju proizvodi. U svakoj oblasti proizvodnje važno je za nju samo to da se proizvodi višak vrednosti, da se u proizvodu rada prisvoji neka određena količina neplaćenog rada. A isto je tako u

³² »Ako nijedan pojedinac iz neke klase ne bi nikad mogao imati više od izvesnog datog udela, ili alikvotnog dela dobitaka i poseda celine, on bi se rado ujedinjavao [s drugima] da dobitke povisi« (on to i čini čim mu odnos tražnje i ponude to dozvoli); »to je monopol. A tamo gde svako misli da može imati na koji način uvećati apsolutni iznos svog sopstvenog udela, makar i postupkom koji umanjuje celokupni iznos, on će to često učiniti: to je konkurenca.« (*An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.*, London 1821, str. 105.)

prirodi najamnog rada potčinjenog kapitalu da bude ravnodušan prema specifičnom karakteru svoga rada, i da se on mora menjati prema potrebama kapitala i mora dopuštati da ga bacaju iz jedne oblasti proizvodnje u drugu.

Drugo, svaka je oblast proizvodnje doista isto toliko dobra i rđava koliko i druga; svaka odbacuje isti profit i svaka bi bila bes ciljna ako roba koju ona proizvodi ne bi zadovoljavala kakvu bilo društvenu potrebu.

Ali ako se robe prodaju po njihovim vrednostima, onda, kao što je objašnjeno, nastaju u različnim oblastima proizvodnje veoma različite profitne stope, prema različitom organskom sastavu masâ kapitala plasiranih u njih. No kapital se izvlači iz oblasti s niskom profitnom stopom i baca se na drugu koja daje veći profit. Ovim stalnim iseljavanjem i useljavanjem, jednom reči, svojom raspodelom među različite oblasti, već prema tome da li profitna stopa onamo pada, a ovamo se penje, kapital postiže takvu srazmeru ponude prema tražnji da prosečni profit u različitim oblastima proizvodnje postaje isti, te se stoga vrednosti pretvaraju u cene proizvodnje. Ovo izjednačenje polazi kapitalu za rukom više ili manje što je viši kapitalistički razvitak u nekom datom nacionalnom društvu, tj. što su prilike dotične zemlje više prilagođene kapitalističkom načinu proizvodnje. S napretkom kapitalističke proizvodnje razvijaju se i njeni uslovi; ona podvrgava svome specifičnom karakteru i svojim unutrašnjim zakonima celinu društvenih prepostavaka u okviru kojih se vrši proces proizvodnje.

Stalno izjednačavanje stalnih nejednakosti vrši se utoliko brže 1. ukoliko je kapital pokretniji, tj. što ga je lakše preneti iz jedne oblasti i iz jednog mesta u drugo; 2. ukoliko se radna snaga može lakše bacati iz jedne oblasti u drugu i sa jedne lokalne tačke proizvodnje na drugu. Prvi slučaj pretpostavlja potpunu slobodu trgovine u unutrašnjosti društva i odstranjenje svih monopolâ osim prirodnih, naime onih koji potiču iz samog kapitalističkog načina proizvodnje. Zatim, razvitak kreditnog sistema koji neorgansku masu raspoloživog društvenog kapitala koncentriše prema pojedinačnim kapitalistima; napisetku, potčinjavanje različnih oblasti proizvodnje kapitalistima. Ovo poslednje već je bilo uključeno u pretpostavku kad smo uzeli da se radi o pretvaranju vrednosti u cene proizvodnje za sve kapitalistički eksploatisane oblasti proizvodnje; ali samo ovo izjednačenje nailazi na veće prepreke kada se među kapitalistička preduzeća uvuku i s njima isprepletu mnoge i velike oblasti proizvodnje gde se ne radi kapitalistički (npr. zemljoradnja sitnih seljaka). Napisetku, pretpostavlja veliku gustoću stanovništva. — Drugi slučaj pretpostavlja ukidanje svih zakona koji radnike sprečavaju da se preseljavaju iz jedne oblasti proizvodnje u drugu, ili iz jednog lokalnog sedišta proizvodnje u koje bilo drugo. Ravnodušnost radnikovu prema sadržini njegova rada. Što veću mogućnost da se rad u svima oblastima proizvodnje

svede na prost rad. Nestanak svih profesionalnih predrasuda kod radnika. Naponak, i naročito, potčinjavanje radnika kapitalističkom načinu proizvodnje. Dalja razlaganja o ovome spadaju u specijalno ispitivanje konkurenčije.

Iz rečenoga izlazi da je svaki pojedini kapitalista, kao i celina svih kapitalista svake posebne oblasti proizvodnje, zainteresovan u eksploataciji celokupne radničke klase od strane ukupnog kapitala i u stepenu te eksploatacije, ne samo iz opšte klasne simpatije, nego direktno ekonomski, zato što, pod pretpostavkom da su sve druge okolnosti, a među njima i vrednost predujmljenog ukupnog postoјanog kapitala, date, prosečna profitna stopa zavisi od stepena eksploatacije celokupnog rada od strane ukupnog kapitala.

Prosečni profit poklapa se s prosečnim viškom vrednosti što ga kapital proizvodi na svaku 100, a u pogledu viška vrednosti ono što smo maločas rekli unapred se samo sobom razume. Kod prosečnog profita dolazi uz to samo još vrednost predujmljenog kapitala kao jedan od momenata koji određuju profitnu stopu. Posebni interes što ga neki kapitalista ili kapital neke određene oblasti proizvodnje ima u eksploataciji radnika koje on neposredno zapošljava u stvari je ograničen na to da se, bilo izuzetnim preteranim radom, bilo pak obaranjem najamnine ispod proseka, bilo izuzetnom proizvodnošću primjenjenog rada može da napravi neki ekstračar, profit koji premaša prosečni profit. Ne uzimajući to u obzir, neki kapitalista, koji u svojoj oblasti proizvodnje ne bi upotrebljavao nikakav promenljivi kapital, pa dakle nikakve radnike (što je, naravno, preterana pretpostavka), bio bi isto toliko zainteresovan u eksploataciji radničke klase od strane kapitala i izvlačio bi svoj profit isto tako iz neplaćenog viška rada kao i neki kapitalista koji bi (opet preterana pretpostavka) primenjivao samo promenljivi kapital, dakle sav svoj kapital preduimao u najamninu. Ali stepen eksploatacije rada zavisi pri datom radnom danu od prosečne intenzivnosti rada, a pri datoj intenzivnosti od dužine radnog dana. Od stepena eksploatacije rada zavisi visina stope viška vrednosti, dakle, pri datoj ukupnoj masi promenljivog kapitala, veličina viška vrednosti, a s time veličina profita. Isti specijalni interes što ga kapital neke oblasti, za razliku od ukupnog kapitala, ima u eksploataciji radnika koje on specijalno zapošljava, ima pojedini kapitalista, za razliku od svoje oblasti, u eksploataciji radnika koje on lično eksploatiše.

S druge strane, svaka posebna oblast kapitala i svaki pojedini kapitalista imaju isti interes u proizvodnosti društvenog rada koji primenjuje ukupni kapital. Jer od toga zavise dve stvari: prvo, masa upotrebnih vrednosti u kojima se izražava prosečni profit; a ovo je dvostruko važno, utoliko što ovaj služi i kao fond akumulacije novog kapitala i kao fond dohotka za potrošnju. Drugo, visina vrednosti ukupnog predujmljenog kapitala (postojanog i promenljivog) koja, pri datoj veličini viška vrednosti ili profitu čitave kapitalističke klase,

određuje profitnu stopu ili profit na neku određenu količinu kapitala. Posebna proizvodnost rada u nekoj posebnoj oblasti ili u posebnom pojedinačnom preduzeću te oblasti, interesuje samo kapitaliste koji u tome imaju direktnog učešća, utoliko što ona osposobljava pojedinu oblast naspram ukupnog kapitala, ili pojedinog kapitalistu naspram njegove oblasti, da istera neki ekstraprofit.

Ovde imamo, dakle, matematički tačan dokaz zašto kapitalisti, ma koliko da se u svojoj međusobnoj konkurenčiji pokazuju kao neskrivena braća, ipak sačinjavaju pravi savez slobodnih zidara nasuprot celini radničke klase.

Cena proizvodnje uključuje prosečni profit. Mi smo joj dali ime cena proizvodnje; to je stvarno ono isto što A. Smith zove natural price^{1*}, Ricardo price of production, cost of production^{2*}, a fiziokrati prix nécessaire^{3*} — pri čemu nijedan od njih nije izložio razliku cene proizvodnje od vrednosti — zato što je ona trajni uslov ponude, reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje.³³ Shvatljivo je i zašto oni isti ekonomisti koji se bune protiv određivanja vrednosti robâ radnim vremenom, količinom rada koju one u sebi sadrže, uvek govore o cennama proizvodnje kao o centrima oko kojih se kolebaju tržišne cene. Oni to sebi mogu dozvoliti zato što je cena proizvodnje već sasvim izopačen i prima facie^{4*} besadržajan oblik robne vrednosti, oblik kakav se javlja u konkurenčiji, dakle postoji u svesti vulgarnog kapitaliste, pa i u svesti vulgarnog ekonomiste.

Iz izloženoga se pokazalo kako tržišna vrednost (a sve što je o tome rečeno važi s nužnim ograničenjima za cenu proizvodnje) uključuje neki ekstraprofit onih proizvođača koji u svakoj posebnoj oblasti proizvodnje rade pod najboljim uslovima. Izuzevši uopšte slučajevne kriza i prekomerne proizvodnje, ovo važi za sve tržišne cene, ma koliko one odstupale od tržišnih vrednosti ili tržišnih cena proizvodnje. U tržišnoj ceni uključeno je, naime, da se za robe iste vrste plaća ista cena, mada su ove proizvedene pod veoma različitim individualnim uslovima, pa stoga mogu imati veoma različne cene koštanja. (Ovde ne govorimo o ekstraprofitima koji su posledica monopolâ u običnom smislu, veštackih ili prirodnih.)

Ali ekstraprofit može, sem toga, nastati još i kad su izvesne oblasti proizvodnje u položaju da se izvuku od pretvaranja svojih robnih vrednosti u cene proizvodnje, a stoga i od reduciranja svojih profita na prosečni profit. U odeljku o zemljišnoj renti imaćemo da razmotrimo dalje formiranje ova dva oblika ekstraprofita.

³³ Malthus⁽³²⁾

^{1*} prirodna cena — ^{2*} cena proizvodnje, troškovi proizvodnje — ^{3*} nužna cena —, ^{4*} očigledno

GLAVA JEDANAESTA

Dejstva opštih kolebanja najamnine na cene proizvodnje

Neka je prosečni sastav društvenog kapitala $80_p + 20_{pr}$, a profit 20%. U tom je slučaju stopa viška vrednosti 100%. Opšte povišenje najamnine, ako je sve drugo jednako, znači sniženje stope viška vrednosti. Za prosečni kapital, profit i višak vrednosti se podudaraju. Neka se najamnina popne za 25%. Pokretanje iste mase rada, koje je stajalo 20, sada staje 25. Onda umesto $80_p + 20_{pr} + 20_{pf}$ imamo obrt vrednosti od $80_p + 25_{pr} + 15_{pf}$. Rad pokrenut promenljivim kapitalom proizvodi i sad sumu vrednosti od 40 kao i ranije. Ako se pr popne od 20 na 25, onda je suvišak v odnosno pf još samo = 15. Profit od 15 na 105 jeste $= 14^{2/7}\%$, i to bi bila nova stopa prosečnog profita. Pošto se cena proizvodnje robâ koje proizvodi prosečni kapital podudara s njihovom vrednošću, to se cena proizvodnje tih roba ne bi izmenila; stoga bi povišenje najamnine povuklo za sobom sniženje profita, ali ne i promenu u vrednosti i ceni robâ.

Ranije, kad je prosečni profit bio = 20%, bila je cena proizvodnje roba proizvedenih u jednom obrtnom periodu jednaka njihovoj ceni koštanja plus profit od 20% na tu cenu koštanja, dakle $= k + kpf' = k + \frac{20k}{100}$; gde je k promenljiva veličina, različna prema vrednosti sredstava za proizvodnju koja ulaze u robe i prema meri rabaćenja koje stalni kapital primenjen u njihovoj proizvodnji ustupa proizvodu. Sad bi cena proizvodnje iznosila $k + \frac{14^{2/7}k}{100}$.

Uzmimo sad prvo kapital čiji je sastav niži od prvobitnog sastava prosečnog društvenog kapitala $80_p + 20_{pr}$ (koji se sad promenio u $76^{4/21}p + 23^{17/21}pr^1\star$); npr. $50_p + 50_{pr}$. Tu je cena proizvodnje godišnjeg proizvoda, ako uprošćenja radi uzmemo da je ceo stalni kapital ušao u godišnji proizvod kao rabaćenje i da je vreme obrta isto kao u slučaju I, iznosila pre povišenja najamnine $50_p + 50_{pr} + 20_{pf} = 120$. Povišenje najamnine za 25% donosi za istu količinu pokrenutog rada povišenje promenljivog kapitala od 50 na $62^{1/2}$. Ako bi

^{1*} Ovo je procentualni oblik novog sastava $80_p + 25_{pr}$.

se godišnji proizvod prodavao po ranijoj ceni proizvodnje od 120, imali bismo $50_p + 62^{1/2}pr + 7^{1/2}pf$, dakle profitnu stopu od $6^{2/3}\%$. Ali nova prosečna profitna stopa je $14^{2/7}\%$, i pošto uzimamo da sve ostale okolnosti ostaju jednake, moraće ovaj kapital od $50_p + 62^{1/2}pr$ i da napravi taj profit. Međutim, kapital $112^{1/2}$ pravi s profitnom stopom od $14^{2/7}$ profit od $16^{1/14^1}\star$. Sada je, dakle, cena proizvodnje roba koje je on proizveo $50_p + 62^{1/2}pr + 16^{1/14}pf^2\star = 128^{8/14^3}\star$. Tu se, dakle, usled povišenja najamnine za 25% , cena proizvodnje iste količine iste robe popela od 120 na $128^{8/14^3}\star$, ili za više od 7% .

Uzmimo, naprotiv, neku oblast proizvodnje koja ima viši sastav nego prosečni kapital, npr. $92_p + 8_{pr}$. Prvobitni prosečni profit i ovde je dakle = 20, pa ako opet uzmemo da stalni kapital ceo ulazi u godišnji proizvod, i da je obrtni period isti kao u slučajevima I i II, onda je cena proizvodnje robe i ovde = 120.

Usled povišenja najamnine za 25% raste promenljivi kapital za neizmenjenu količinu rada od 8 na 10, cena koštanja robâ, dakle, od 100 na 102; s druge strane, prosečna profitna stopa pala je od 20% na $14^{2/7}\%$. A $100 : 14^{2/7} = 102 : 14^{4/7}\star$. Profit koji sada dolazi na 102 iznosi, dakle, $14^{4/7}$. Stoga se celokupni proizvod prodaje za $k + kpf' = 102 + 14^{4/7} = 116^{4/7}$. Cena proizvodnje pala je, dakle, od 120 na $116^{4/7}$, ili za $3 \frac{3}{7}\star$.

Prema tome, usled povišenja najamnine za 25% :

1) što se tiče kapitala prosečnog društvenog sastava, cena proizvodnje robe ostala je neizmenjena;

2) što se tiče kapitala nižeg sastava, cena proizvodnje robe popela se, mada ne u istoj srazmeri u kojoj se profit smanjio;

3) što se tiče kapitala višeg sastava, cena proizvodnje robe pala je, iako takođe ne u istoj srazmeri kao profit.

Pošto je cena proizvodnje robâ prosečnog kapitala ostala ista, jednaka vrednosti proizvoda, ostao je isti i zbir cena proizvodnje proizvoda svih kapitala, jednak zbiru vrednosti koje je proizveo ukupni kapital; povišenje na jednoj, sniženje na drugoj strani izjednačuju se za ukupni kapital na nivo prosečnog društvenog kapitala.

Kad se cena proizvodnje roba u slučaju II penje, u slučaju III pada, onda već samo ovo suprotno dejstvo što ga izaziva pad stope viška vrednosti, ili opšte dizanje najamnine, pokazuje da se ovde ne može raditi o nekoj naknadi u ceni za povišenje najamnine, pošto u slučaju III padanje cene proizvodnje nikako ne može obešteti kapitalistu za padanje profita, a u II penjanje cene ne sprečava pad profita. Naprotiv je u oba slučaja, i tamo gde se cena penje i tamo gde pada, profit isti kao kod prosečnog kapitala, gde je cena ostala nepro-

^{1*} U 1. izdanju: okruglo $16^{1/12}$. — ^{2*} U 1. izdanju: $16^{1/12} pf$. — ^{3*} U 1. izdanju: $128^{7/12}$. — ^{4*} U 1. izdanju: približno (annähernd). — ^{5*} U 1. izdanju: preko 3 procenta (über 3 Prozent; izmenjeno na osnovu Marxovog rukopisa).

menjena. On je za II kao i za III onaj isti prosečni profit koji je pao za $5\frac{5}{7}$ ili za nešto preko 25%. Iz toga izlazi da bi, kad se u II cena ne bi popela a u III ne bi pala, II prodavao ispod novog palog prosečnog profita, a III iznad njega. Samo je po sebi jasno da prema tome da li se na rad preduima 50, 25 ili 10 na 100 kapitala, povišenje najamnine mora veoma različito delovati na onoga koji u najamninu preduima $\frac{1}{10}$ svog kapitala i na onoga koji preduima $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{2}$. Povišenje cena proizvodnje, s jedne strane, njihovo sniženje, s druge, prema tome da li kapital stoji ispod ili iznad prosečnog društvenog sastava, ostvaruje se samo izjednačenjem na nov sniženi prosečni profit.

Kako bi sad opšti pad najamnine i njemu odgovarajuće opšte dizanje profitne stope, a stoga i prosečnih profitâ, delovali na cene proizvodnje roba koje su proizvod onih kapitala koji od prosečnog društvenog sastava odstupaju u protivnim pravcima? Da bismo dobili rezultat (koji Ricardo ne istražuje), treba samo da obrnemo naše gornje izlaganje.

I. Prosečni kapital = $80_p + 20_{pr} = 100$; stopa viška vrednosti = 100%; cena proizvodnje = robna vrednost = $80_p + 20_{pr} + 20_{pf} = 120$; profitna stopa = 20%. Nek najamnina padne za četvrtinu; onda bi 15_{pr} umesto 20_{pr} pokretali isti postojani kapital. Imamo, dakle, robnu vrednost = $80_p + 15_{pr} + 25_{pf} = 120$. Količina rada koju proizvodi pr ostaje nepromenjena, samo što se ovako stvorena nova vrednost drukčije deli između kapitaliste i radnika. Višak vrednosti popeo se od 20 na 25, a stopa viška vrednosti od $\frac{20}{20}$ na $\frac{25}{15}$, dakle od 100% na $166\frac{2}{3}\%$. Profit na 95 sada je = 25, dakle je profitna stopa na $100 = 26\frac{6}{19}\%$. Novi procentualni sastav kapitala sada je $84\frac{4}{19}p + 15\frac{15}{19}pr = 100$.

II. Niži sastav. Prvobitno $50_p + 50_{pr}$, kao gore. Padom najamnine za $\frac{1}{4}$ svodi se pr na $37\frac{1}{2}$, a time ukupni preduumljeni kapital na $50_p + 37\frac{1}{2}pr = 87\frac{1}{2}$. Ako na nj primenimo novu profitnu stopu od $26\frac{6}{19}\%$, onda: $100 : 26\frac{6}{19} = 87\frac{1}{2} : 23\frac{1}{38}$. Ista robna masa, koja je ranije stajala 120, sada staje $87\frac{1}{2} + 23\frac{1}{38} = 110\frac{10}{19}$; cena je pala skoro za 10.

III. Viši sastav. Prvobitno $92_p + 8_{pr} = 100$. Pad najamnine za $\frac{1}{4}$ snižava 8_{pr} na 6_{pr} , ukupni kapital na 98. Prema tome, $100 : 26\frac{6}{19} = 98 : 25\frac{15}{19}$. Cena proizvodnje robe, ranije $100 + 20 = 120$, sada je, posle pada najamnine, $98 + 25\frac{15}{19} = 123\frac{15}{19}$; dakle se popela za skoro 4.

Vidi se, dakle, da treba ići istim putem kao pre, samo u suprotnom pravcu i s nužnim izmenama; da opšti pad najamnine ima za posledicu opšte podizanje viška vrednosti, stope viška vrednosti i, uz inače nepromenjene okolnosti, profitne stope, mada izraženo u drukčijoj proporciji; pad cena proizvodnje za robne proizvode kapitala nižeg, a dizanje cena proizvodnje za robne proizvode kapitala višeg sastava. Upravo obrnuti rezultat od onoga koji se ispostavio kod

opšteg dizanja najamnine.³⁴ U oba slučaja — kako kod dizanja tako i kod padanja najamnine — pretpostavljeno je da radni dan ostaje jednak, a takođe i cene svih potrebnih životnih sredstava. Tu je, dakle, pad najamnine moguć samo ako je najamnina ili ranije stajala iznad normalne cene rada ili se obara ispod nje. Kako se stvar modifikuje kad dizanje ili padanje najamnine potiče od kakve promene u vrednosti, a stoga u ceni proizvodnje roba koje obično ulaze u radnikovu potrošnju, biće delom dalje ispitano u odeljku o zemljišnoj renti. Ovde ćemo međutim jednom zasvagda napomenuti ovo:

Ako dizanje ili padanje najamnine potiče od promene vrednosti nužnih životnih sredstava, onda modifikacija gore rečenoga može nastupiti samo ukoliko robe, čija promena cene povišava ili snižava promenljivi kapital, ulaze kao sastavni elementi i u postojani kapital, te stoga ne deluju samo na najamninu. Ali, ukoliko čine samo ovo poslednje, dosadašnje izlaganje sadrži sve što se ima kazati.

U celoj ovoj glavi pretpostavljeno je uspostavljanje opšte profitne stope, prosečnog profita, dakle i pretvaranje vrednosti u cene proizvodnje kao data činjenica. Pitalo se samo kako neko opšte povišenje ili sniženje najamnine deluje na cene proizvodnje roba koje su uzete kao date. Ovo je pitanje veoma sekundarno kad se uporedi sa ostalim važnim tačkama raspravljenim u ovom odeljku. Ali je ono jedino pitanje koje spada ovamo, o kome je Ricardo raspravljao, pa i to, kako ćemo videti^{1*}, još jednostrano i manjkavo.

³⁴ Veoma je čudno da Ricardu^[33] (koji, naravno, postupa na drukčiji način nego što smo mi ovde učinili, jer nije shvatio izjednačenje vrednosti u cene proizvodnje) ovo uopšte nije palo na pamet, nego je razmatrao samo prvi slučaj, dizanje najamnine i njegov uticaj na cene proizvodnje roba. A servum pecus imitatorum^[34] nije čak ni dotle napredovalo da učini ovu u najvećoj meri samu po sebi razumljivu, u stvari tautologičnu primenu.

^{1*} Vidi 25. tom ovog izdanja.

GLAVA DVANAESTA

Dodaci

I. Uzroci koji izazivaju promenu u ceni proizvodnje

Cena proizvodnje neke robe može varirati samo iz dva uzroka.

Prvo. Menja se opšta profitna stopa. Ovo je moguće samo tako što se menja sama prosečna stopa viška vrednosti, ili, ako se prosečna stopa viška vrednosti ne menja, što se menja odnos sume prisvojenih viškova vrednosti prema sumi ukupnog predujmljenog društvenog kapitala.

Ukoliko promena stope viška vrednosti ne počiva na obaranju najamnine ispod ili na njenom dizanju iznad normalnog nivoa — a takva se kretanja imaju smatrati samo kao oscilatorna — ona se može dogoditi samo ili zato što se vrednost radne snage spustila ili podigla; ovo je pak, i jedno i drugo, nemoguće bez promene u proizvodnosti rada koji proizvodi životna sredstva, dakle bez promene u vrednosti roba koje ulaze u radnikovu potrošnju.

Ili se, pak, menja odnos sume prisvojenog viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu društva. Pošto promena ovde ne polazi od stope viška vrednosti, ona mora polaziti od ukupnog kapitala, i to od njegovog postojanog dela. Masa tog postojanog dela, s tehničkog stanovišta, uvećava se ili smanjuje u odnosu prema radnoj snazi koju je kupio promenljivi kapital, a time i masa vrednosti toga dela raste ili opada s rastenjem ili opadanjem same njegove mase; ona, dakle, takođe raste i opada u odnosu prema masi vrednosti promenljivog kapitala. Ako isti rad pokreće više postojanog kapitala, onda je rad postao proizvodniji. U obrnutom slučaju, obrnuto. Dakle, zbila se promena u proizvodnosti rada i morala se dogoditi neka promena u vrednosti izvesnih roba.

Za oba slučaja važi, dakle, ovaj zakon: ako se cena proizvodnje neke robe promeni usled promene u opštoj profitnoj stopi, njeni sopstveni vrednost mogla je, doduše, ostati nepromenjena. Ali se morala izvršiti promena vrednosti kod drugih roba.

Drugo. Opšta profitna stopa ostaje nepromenjena. Onda se cena proizvodnje neke robe može promeniti samo zato što se promenila njeni sopstveni vrednost; zato što se traži više ili manje rada da se

ona sama reprodukuje, bilo da se menja proizvodnost rada koji samu tu robu proizvodi u njenom konačnom obliku, ili onoga koji proizvodi robe koje ulaze u njenu proizvodnju. Cena proizvodnje pamučne prede može pasti bilo zato što se sirov pamuk jeftinije proizvodi, bilo zato što je rad predenja postao proizvodniji usled boljih mašina.

Cena proizvodnje, kao što smo ranije pokazali, jeste $k + pf$, jednaka ceni koštanja plus profit. A ovo je pak $k + kp'f'$, gde je k cena koštanja, neodređena veličina koja se menja prema različitim oblastima proizvodnje, a svugde je jednaka vrednosti postojanog i promenljivog kapitala utrošenog u proizvodnji robe, a $p'f'$ procenzualno izračunata prosečna profitna stopa. Ako je $k = 200$, a $p'f' = 20\%$, onda je cena proizvodnje $k + kp'f' = 200 + 200 \cdot 20/100 = 200 + 40 = 240$. Jasno je da ova cena proizvodnje može ostati ista iako se vrednost roba promeni.

Sve promene u ceni proizvodnje robâ svode se u krajnjoj liniji na promenu vrednosti; ali ne moraju se sve promene u vrednosti roba izraziti u promeni cene proizvodnje, pošto ovu ne određuje samo vrednost posebne robe, nego i ukupna vrednost svih roba. Promena u robi A može se, dakle, izravnati suprotnom promenom robe B, tako da opšti odnos ostane isti.

II. Cena proizvodnje roba srednjeg sastava

Videli smo da odstupanje cena proizvodnje od vrednosti potiče otuda:

1. što se na cenu koštanja neke robe ne domeće višak vrednosti koji ona sadrži, već prosečni profit;

2. što cena proizvodnje neke robe, cena koja tako odstupa od vrednosti, ulazi kao elemenat u cenu koštanja drugih roba, čime dakle već u ceni koštanja jedne robe može da bude sadržano odstupanje od vrednosti sredstava za proizvodnju koja su u njoj utrošena, ne uzimajući u obzir odstupanje koje za samu tu robu može nastati usled razlike između prosečnog profita i viška vrednosti.

Prema tome je dakle mogućno da i kod roba koje su proizvod kapitala srednjega sastava cena koštanja može odstupiti od sume vrednosti elemenata iz kojih se sastoji ovaj sastavni deo njihove cene proizvodnje. Uzmimo da je srednji sastav $80_p + 20_{pr}$. Sad je moguće da u stvarnim kapitalima koji imaju ovakav sastav 80_p bude veće ili manje od vrednosti koju ima p , postojani kapital, jer ovo p sačinjavaju robe čija cena proizvodnje odstupa od njihove vrednosti. Isto bi tako i 20_{pr} moglo odstupiti od svoje vrednosti ako bi u trošenje najamnine ušle robe kojima je cena proizvodnje drukčija od vrednosti; ako bi, dakle, radnik za ponovno kupovanje tih roba (za njihovo naknadivanje) morao raditi više ili manje radnog vremena, dakle dati

veću ili manju količinu potrebnoga rada nego što bi bilo potrebno kad bi se cene proizvodnje potrebnih životnih namirnica podudarale s njihovim vrednostima.

Međutim, ova mogućnost ni u čemu ne menja tačnost postavki utvrđenih za robe srednjeg sastava. Količina profita koja pada na te robe jednaka je količini viška vrednosti koju one same sadrže. Na primer, kod gornjeg kapitala, čiji je sastav $80_p + 20_{pr}$, nije za određivanje viška vrednosti važno jesu li ovi brojevi izrazi stvarnih vrednosti, nego kako se oni među sobom odnose; naime to što je $pr = 1/5$, a $p = 4/5$ ukupnog kapitala. Čim je to tako, onda je, kao što smo gore uzeli, višak vrednosti što ga pr proizvodi jednak prosečnom profitu. S druge strane: zato što je on jednak prosečnom profitu, cena proizvodnje je = cena koštanja + profit = $k + pf = k + v$, praktično izjednačena s vrednošću robe. To jest, povišenje ili sniženje najamnine ostavlja $k + pf$ u ovom slučaju nepromenjeno, kao god što bi ostavilo nepromjenjonom vrednost robe, i izaziva samo odgovarajuće suprotno kretanje, sniženje ili povišenje na strani profitne stope. Naime, kad bi se ovde usled kakvog povišenja ili sniženja najamnine promenila cena roba, onda bi profitna stopa u ovim oblastima srednjeg sastava stajala iznad ili ispod njenog nivoa u drugim oblastima. Samo ukoliko cena ostane nepromenjena, održaće oblast srednjeg sastava svoj nivo profita sa ostalim oblastima. Kod nje se, dakle, u praksi događa ono isto kao kad bi se proizvodi ove oblasti prodavali po njihovoј stvarnoj vrednosti. Naime, ako se robe prodaju po njihovim stvarnim vrednostima, onda je jasno da, pri inače jednakim okolnostima, dizanje ili padanje najamnine izaziva odgovarajuće padanje ili dizanje profita, ali ne izaziva nikakvu promenu vrednosti roba, i da pod svima okolnostima dizanje ili padanje najamnine može da pogodi uvek samo veličinu viška vrednosti, a nikad vrednost robâ.

III. Kapitalistovi razlozi za kompenzaciju

Rečeno je da konkurenčija izjednačuje profitne stope različnih oblasti proizvodnje u prosečnu profitnu stopu i da upravo time pretvara vrednosti proizvoda tih različitih oblasti u cene proizvodnje. I to se događa stalnim prenošenjem kapitala iz jedne oblasti u drugu gde trenutno profit stoji iznad proseka; no pri tom dolaze u obzir i kolebanja profita koja su za neku datu industrijsku granu u nekom datom periodu vremena spojena sa smenjivanjem mršavih i debelih godina. Ovo neprekidno iseljavanje i useljavanje kapitala koje se odigrava među različnim oblastima proizvodnje ima za posledicu kretanja profitne stope nagore i nadole, kretanja koja se međusobno više ili manje izravnavaju i otud imaju tendenciju da profitnu stopu svugde svedu na isti zajednički i opšti nivo.

Ovo kretanje kapitalâ uvek je u prvom redu prouzročeno stanjem tržišnih cena, koje ovamo podižu profite iznad opšteg prosečnog nivoa, a onamo ih obaraju ispod njega. Za ovaj mah mi još ne uzmamo u obzir trgovački kapital, s kojim ovde još nemamo nikakva posla i koji je kadar da sa izvanrednom brzinom, kao što to pokazuju iznenada iskrasavajući paroksizmi špekulacije izvesnim omiljenim artiklima, povuče mase kapitala iz jedne poslovne grane i da ih isto tako iznenadno baci u koju drugu. Ali u svakoj oblasti prave proizvodnje — u industriji, poljoprivredi, rudarstvu itd. — prenošenje kapitala iz jedne oblasti u drugu istavlja znatne teškoće, naročito zbog postojećeg stalnog kapitala. Uz to, iskustvo pokazuje da neka industrija, npr. pamučna, ako u nekom periodu daje vanredno visoke profite, u neko drugo vreme opet donosi vrlo neznatan profit ili čak i gubitak, tako da je u izvesnom ciklusu godina prosečni profit skoro isti kao i u drugim granama. A kapital se brzo nauči da računa s tim iskustvom.

Ali ono što konkurenca *ne* pokazuje jeste određenost vrednosti koja vlada kretanjem proizvodnje; to su vrednosti koje stoje iza cena proizvodnje i koje ih određuju u krajnjoj liniji. Konkurenca pokazuje, naprotiv: 1. prosečne profite, koji su nezavisni od organskog sastava kapitala u različitim oblastima proizvodnje, pa, dakle, i od mase živa rada koji je neki dati kapital prisvojio u nekoj datoј oblasti eksploatacije; 2. dizanje i padanje cena proizvodnje usled promene u visini najamnine — pojavu koja na prvi pogled skroz protivreči odnosu vrednosti roba; 3. kolebanja tržišnih cena, koja prosečnu tržišnu cenu roba u nekom datom periodu vremena ne svode na tržišnu *vrednost* nego na tržišnu cenu proizvodnje, koja se od tržišne vrednosti veoma razlikuje i koja odstupa od nje. Sve ove pojave *izgleda* da protivreče kako određivanju vrednosti radnim vremenom tako i prirodi viška vrednosti koji se sastoji iz neplaćenog viška rada. *U konkurenциji se, dakle, sve ispoljava izvrnuto.* Gotovo oblicje ekonomskih odnosa, kakvo se pokazuje na površini, u njihovoј realnoј egzistenciji, pa, dakle, i u idejama kojima se nosioci i agenti tih odnosa trude da ih sebi objasne, sasvim je drukčije, stvarno obrnuto, suprotno njihovom unutrašnjem, bitnom ali prikrivenom suštinskom jezgru i pojmu koji ovome odgovara.

Zatim: čim je kapitalistička proizvodnja dostigla izvestan stupanj razvitka, izjednačenje različitih profitnih stopa pojedinačnih oblasti u jednu opštu profitnu stopu nikako se više ne vrši samo igrom privlačenja i odbijanja u kojoj tržišne cene privlače i odbijaju kapital. Kada su se prosečne cene i njima odgovarajuće tržišne cene za neko vreme učvrstile, *svest pojedinačnih kapitalista shvata* da se u ovom izjednačenju izravnavaju *odredene razlike*, tako da ih oni odmah uzimaju u svoj međusobni račun. One žive u predstavi kapitalistâ i oni ih unoše u račun kao razloge za kompenzaciju.

Osnovna predstava kod toga jeste sam prosečni profit, predstava

da kapitali jednake veličine moraju u istim rokovima davati profite jednake veličine. Ona se opet temelji na predstavi da kapital svake oblasti proizvodnje ima pro rata svojoj veličini da učestvuje u ukupnom višku vrednosti koji ukupni društveni kapital cedi iz radnika; ili da se svaki posebni kapital ima smatrati samo kao komad ukupnog kapitala, a svaki kapitalista u stvari kao akcionar u ukupnom preduzeću, koji u ukupnom profitu sudeluje pro rata veličini svoga udela u kapitalu.

Na ovu se predstavu onda oslanja kapitalistovo računanje da npr. neki kapital koji se sporije obrće bilo zato što se roba duže zadržava u procesu proizvodnje, bilo što se mora prodavati na udaljenim tržištima, ipak uračunava profit koji mu time izmiče, dakle da se odšteće dometanjem na cenu. Ili pak da plasirani kapitali koji su izloženi većim opasnostima, kao, npr., u moreplovstvu, dobijaju odštetu uvećanjem cena. Čim je kapitalistička proizvodnja razvijena, a s njome i sistem osiguranja, opasnost je stvarno podjednaka za sve oblasti proizvodnje (v. Corbeta^[35]); ali one kojima opasnost više preti, plaćaju veću premiju za osiguranje, a naknadjuje je cenom svoje robe. U praksi sve ovo izlazi na to da se svaka okolnost koja neki plasman kapitala — a svi, u izvesnim granicama, važe kao podjednako potrebni — čini manje unosnim, a neki drugi unosnijim, unosi u račun kao razlog za kompenzaciju koji važi jednom zasvagda, a da nije uvek iznova potrebno dejstvo konkurencije da bi se ovakav motiv ili računski činilac opravdao. Samo što kapitalista zaboravlja — ili bolje reći ne vidi, pošto mu konkurenca to ne pokazuje — da se svi ovi razlozi za kompenzaciju koje kapitalisti jedan protiv drugog iznose u međusobnom izračunavanju robnih cena različnih grana proizvodnje, odnose samo na to da svi oni imaju, pro rata svom kapitalu, podjednaku pretenziju na zajednički plen, na celokupni višak vrednosti. Njima, naprotiv, *izgleda*, pošto se profit koji trpaju u džep razlikuje od viška vrednosti koji isceduju, da razlozi za njegovu kompenzaciju ne izjednačavaju učešće u ukupnom višku vrednosti, nego *da stvaraju sam profit*, pošto ovaj tobiože potiče iz prosto ovako ili onako motivisanog dometka na cenu koštanja roba.

Uostalom, i za prosečni profit važi ono što je rečeno u gl. VII, str. 116^{1*}, o predstavama kapitaliste o izvoru viška vrednosti. Ovde se stvar predstavlja samo utoliko drukčije što pri datoј tržišnoj ceni robâ i datoј eksploataciji rada ušteda u cenama koštanja zavisi od individualne umešnosti, pažnje itd.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 121.

Treći odeljak

Zakon tendencijskog padanja profitne stope

GLAVA TRINAESTA

Zakon kao takav

Uz datu najamninu i radni dan, neki promenljivi kapital, npr. od 100, predstavlja određen broj pokrenutih radnika; on je pokazatelj toga broja. Na primer, neka je 100£ najamnina za 100 radnika, recimo za 1 nedelju. Ako ovih 100 radnika urade isto toliko potrebnog rada koliko i viška rada, ako, dakle, svakodnevno rade isto toliko vremena za sebe, tj. za reprodukciju svoje najamnine, koliko i za kapitalistu, tj. za proizvodnju viška vrednosti, onda će ukupni njihov vrednosni proizvod biti = 200£, a višak vrednosti koji su stvorili izneće 100£. Stopa viška vrednosti $\frac{v}{pr}$ bila bi = 100%. Ali ova stopa viška vrednosti, kao što smo videli, izražavala bi se u veoma različnim profitnim stopama, već prema tome koliki je obim postojanog kapitala p , a s time i ukupnog kapitala K , pošto je profitna stopa $= \frac{v}{K}$. Kad je stopa viška vrednosti 100%:

$$\text{ako je } p = 50, pr = 100, \text{ onda je } pf' = \frac{100}{150} = 66\frac{2}{3}\%;$$

$$\text{ako je } p = 100, pr = 100, \text{ onda je } pf' = \frac{100}{200} = 50\%;$$

$$\text{ako je } p = 200, pr = 100, \text{ onda je } pf' = \frac{100}{300} = 33\frac{1}{3}\%;$$

$$\text{ako je } p = 300, pr = 100, \text{ onda je } pf' = \frac{100}{400} = 25\%;$$

$$\text{ako je } p = 400, pr = 100, \text{ onda je } pf' = \frac{100}{500} = 20\%.$$

Tako bi se ista stopa viška vrednosti, uz nepromjenjen stepen eksplotacije rada, izražavala u padajućoj profitnoj stopi zato što s materijalnim obimom postojanog kapitala, iako ne u istoj srazmeri, raste i obim njegove vrednosti, a s time i ukupnog kapitala.

Ako zatim uzmemmo da se ova postepena promena u sastavu kapitala događa ne samo u izolovanim oblastima proizvodnje nego više ili manje u svima, ili bar u glavnim oblastima, dakle da ona uključuje promene u prosečnom organskom sastavu ukupnog kapitala koji pripada nekom određenom društvu, onda ovo postepeno rastenje

postojanog kapitala u odnosu prema promenljivom nužno mora imati za rezultat *postepeno padanje opšte profitne stope* pri nepromjenjenoj stopi viška vrednosti ili nepromjenjenom stepenu eksploatacije rada od strane kapitala. Međutim se, kao zakon kapitalističkog načina proizvodnje, pokazalo da s njegovim razvitkom nastupa relativno opadanje promenljivog kapitala u odnosu prema postojanome, a s time i u odnosu prema ukupnom pokrenutom kapitalu. Ovo znači samo to da isti broj radnika, ista količina radne snage koju je neki promenljivi kapital datog obima vrednosti učinio raspoloživom, pokreće, obrađuje, proizvodno troši, usled naročitih metoda proizvodnje koji se razvijaju u okviru kapitalističke proizvodnje, za isto vreme stalno rastuću masu sredstava za rad, mašina i stalnog kapitala svake vrste, sirovina i pomoćnih materija, pa otud i postojan kapital čija vrednost po obimu stalno raste. Ovo progresivno relativno opadanje promenljivog kapitala u odnosu prema postojanom, a stoga prema ukupnom kapitalu, identično je s progresivnim rastom organskog sastava društvenog kapitala u njegovu proseku. To je takođe samo drukčiji izraz za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada, koji se pokazuje upravo u tome što pomoću rastuće primene mašina i uopšte stalnog kapitala isti broj radnika za isto vreme, tj. s manje rada, pretvara u proizvode više sirovina i pomoćnih materija. Ovom rastućem obimu vrednosti postojanog kapitala — mada on samo izdaleka predstavlja rastenje stvarne mase upotrebnih vrednosti iz kojih se postojani kapital materijalno sastoji — odgovara sve veće pojevtinjavanje proizvoda. Svaki individualni proizvod, posmatran za sebe, sadrži manju sumu rada nego na nižim stupnjevima proizvodnje gde je kapital koji je predujmljen za rad neuporedivo veći u сразмери prema kapitalu predujmljenom za sredstva za proizvodnju. Red koji smo na početku ove glave postavili kao hipotezu izražava, dakle, stvarnu tendenciju kapitalističke proizvodnje. Ova rađa s progresivnim relativnim opadanjem promenljivog kapitala prema postojanom stalno viši organski sastav ukupnog kapitala, čija je neposredna posledica da se stopa viška vrednosti uz nepromjenjen, pa čak i uz rastući stepen eksploatacije rada, izražava u stalno opadajućoj opštoj profitnoj stopi. (Dalje će se pokazati^{1*} zašto se ovo padanje ne ispoljava u ovom apsolutnom obliku nego više u tendenciji ka progresivnom padanju.) Progresivna tendencija opšte profitne stope ka padanju jeste, dakle, samo *izraz, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje*, za progresivni razvitak društvene proizvodne snage rada. Ovim nije rečeno da profitna stopa ne može privremeno pasti i iz drugih razloga, ali je time iz suštine kapitalističkog načina proizvodnje dokazano, kao po sebi razumljiva nužnost, da se u njegovom napredovanju opšta prosečna stopa viška vrednosti mora izražavati u padajućoj opštoj profitnoj

^{1*} Vidi u ovom tomu, gl. 14.

stopi. Pošto masa primjenjenog živog rada stalno opada u odnosu prema masi opredmećenog rada koji on pokreće, prema proizvodno utrošenim sredstvima za proizvodnju, to i onaj deo tog živog rada koji je neplaćen i koji se opredmećuje u višku vrednosti mora stalno opadati u odnosu na obim vrednosti ukupnog primjenjenog kapitala. A ovaj odnos mase viška vrednosti prema vrednosti ukupnog primjenjenog kapitala sačinjava profitnu stopu, koja stoga mora stalno padati.

Ma koliko ovaj zakon izgledao jednostavan prema dosadašnjem izlaganju, svoj dosadašnjoj ekonomiji malo je pošlo za rukom da ga otkrije, kao što će se videti iz jednog docnijeg odeljka^{1*}. Ona je uočila pojavu i mučila se u protivrečnim pokušajima da je protumači. Ali, s obzirom na veliku važnost koju ovaj zakon ima za kapitalističku proizvodnju, može se kazati da on sačinjava onu misteriju oko čijeg se rešenja vrti čitava politička ekonomija od vremena Adama Smith-a, i da se razlika među različnim školama od A. Smith-a naovamo sastoji u različnim pokušajima da se ona reši. Ali, ako s druge strane uzmememo u obzir da je dosadašnja politička ekonomija doduše pipkala oko razlike između postojanog i promenljivog kapitala, ali je nikad nije umela određeno formulisati; da nikad nije prikazala višak vrednosti odvojeno od profita, a profit uopšte nikad čist, za razliku od njegovih različitih među sobom osamostaljenih sastavnih delova — kao što su industrijski profit, trgovinski profit, kamata, zemljišna renta; da nikad nije temeljno analizirala različnost u organskom sastavu kapitala, a stoga ni obrazovanje opšte profitne stope — onda prestaje biti zagonetno zašto joj rešenje ove zagonetke nije nikad pošlo za rukom.

Mi namerno izlažemo ovaj zakon pre no što izlažemo rastavljanje profita na razne kategorije koje su se jedna prema drugoj osamostalile. Nezavisnost ovog izlaganja od cepanja profita na različne delove koji pripadaju različnim kategorijama lica unapred je dokaz za nezavisnost zakona u njegovoj opštosti od toga cepanja i od međusobnih odnosa kategorija profita koje iz njega proističu. Profit o kojem ovde govorimo samo je drugo ime za sami višak vrednosti koji je samo prikazan u odnosu prema ukupnom kapitalu umesto u odnosu prema promenljivom kapitalu iz kojega potiče. Padanje profitne stope izražava, dakle, padajući odnos samog viška vrednosti prema ukupnom predujmljenom kapitalu, i stoga je nezavisno od koje mu drago raspodele toga viška vrednosti među različite kategorije.

Videli smo da se na jednom stupnju kapitalističkog razvitka, gde je sastav kapitala $p : pr$ kao $50 : 100$, stopa viška vrednosti od 100% izražava u profitnoj stopi od $66\frac{2}{3}\%$, a da se na višem stupnju, gde je $p : pr$ kao $400 : 100$, ista stopa viška vrednosti izražava u profitnoj

^{1*} Vidi u 25. tomu ovog izdanja.

stopi od samo 20%. Ono što važi o različitim uzastopnim stepenima razvitka u jednoj zemlji, važi o različitim stupnjima razvitka koji istovremeno postoje naporedo u raznim zemljama. U nerazvijenoj zemlji, gde prvi sastav kapitala sačinjava prosek, opšta profitna stopa bila bi $= 66\frac{2}{3}\%$, dok bi u zemlji drugog, daleko višeg stepena razvijeta bila $= 20\%$.

Razlika tih dveju nacionalnih profitnih stopa mogla bi nestati ili se čak i obrnuti usled toga što bi rad u manje razvijenoj zemlji bio neproizvodniji, dakle što bi se veća količina rada predstavljala u manjoj količini iste robe, veća razmenska vrednost u manje upotrebne vrednosti, dakle što bi radnik morao upotrebljavati veći deo svoga vremena za reprodukovanje sredstava za svoj sopstveni opstanak ili njihove vrednosti, a manji deo za proizvodnju viška vrednosti, davao manje viška rada, tako da bi stopa viška vrednosti bila niža. Na primer, ako bi u manje naprednoj zemlji radnik radio $\frac{2}{3}$ radnog dana za sebe, a $\frac{1}{3}$ za kapitalistu, onda bi pod pretpostavkom gornjeg primera ista radna snaga bila plaćena sa $133\frac{1}{3}$ i davala bi suvišak od samo $66\frac{2}{3}$. Promenljivom kapitalu od $133\frac{1}{3}$ odgovarao bi postojani kapital od 50. Sad bi, dakle, stopa viška vrednosti iznosila $133\frac{1}{3} : 66\frac{2}{3} = 50\%$, a profitna stopa $183\frac{1}{3} : 66\frac{2}{3}$, ili otprilike $36\frac{1}{2}\%$.

Pošto dosad još nismo ispitali različite sastavne delove na koje se profit cepe, pošto oni, dakle, za nas još ne postoje, to ćemo samo radi izbegavanja nesporazuma unapred napomenuti sledeće: upoređujući zemlje različitog stupnja razvitka — naročito zemlje razvijenije kapitalističke proizvodnje i zemlje u kojima rad još nije formalno podvrgnut pod kapital, iako u stvarnosti radnika eksploratiše kapitalista (npr. u Indiji, gde rajat privreduje kao samostalan seljak, dakle njegova proizvodnja kao takva još nije podvrgnuta kapitalu, iako mu zelenaš može u obliku kamate otkinuti ne samo čitav njegov višak rada nego i, kapitalistički rečeno, jedan deo njegove najamnine) — bilo bi vrlo pogrešno ako bi kohteo meriti visinu nacionalne profitne stope prema visini nacionalne kamatne stope. Tamo kamata obuhvata sav profit i više od profita, umesto da, kao u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje, izražava samo alikvotni deo proizvedenog viška vrednosti, odnosno profita. S druge strane, tu kamatnu stopu pretežno određuju odnosi (pozajmice zelenaša velikašima, vlasnicima zemljišne rente) koji nemaju nikakva posla s profitom, nego, nпротив, pokazuju samo u kojoj srazmeri zelenaš prisvaja zemljišnu rentu.

U zemljama različnog stupnja razvitka kapitalističke proizvodnje, a stoga različnog organskog sastava kapitala, može stopa viška vrednosti (jedan od činilaca koji određuju profitnu stopu) biti viša u zemlji gde je normalni radni dan kraći nego u onoj gde je duži. *Prvo:* ako je engleski radni dan od 10 časova zbog svoje više intenzivnosti jednak austrijskom radnom danu od 14 časova, mogu, pri jednakoj podeli radnog dana, 5 časova viška rada Engleza predstavljati na svetskom tržištu višu vrednost nego 7 časova Austrijanca. *A drugo*, u

Engleskoj može višak rada sačinjavati deo radnog dana veći nego u Austriji.

Zakon o padajućoj profitnoj stopi, u kojoj se izražava ista ili i rastuća stopa viška vrednosti, znači drugim rečima: uzmememo li koju bilo određenu količinu prosečnog društvenog kapitala, npr. neki kapital od 100, onda će se sve veći njegov deo predstavljati u sredstvima za rad, a sve manji njegov deo u živom radu. Pa pošto ukupna masa živog rada dodatog sredstvima za proizvodnju pada u odnosu prema vrednosti tih sredstava za proizvodnju, to i neplaćeni rad i deo vrednosti u kome se on predstavlja pada u odnosu prema vrednosti ukupnog predujmjenog kapitala. Ili: sve manji alikvotni deo ukupnog predujmjenog kapitala preobraća se u živi rad i zbog toga taj ukupni kapital usisava, u poređenju prema svojoj veličini, sve manje viška rada, mada odnos neplaćenog dela primjenjenog rada prema plaćenom delu može u isti mah da raste. Relativno opadanje promenljivog i uvećavanje postojanog kapitala, mada oba dela apsolutno rastu, jeste, kako smo rekli, samo drukčiji izraz za uvećanu proizvodnost rada.

Neka se neki kapital od 100 sastoji od $80_p + 20_{pr}$, poslednje = 20 radnika. Neka je stopa viška vrednosti 100%, tj. radnici rade pola dana za sebe, pola za kapitalistu. Neka u nekoj nerazvijenije zemlji kapital bude $= 20_p + 80_{pr}$, a ovo poslednje = 80 radnika. Ali ovim radnicima je potrebno $\frac{2}{3}$ radnog dana za sebe, a za kapitalistu rade samo $\frac{1}{3}$. Uzmememo li da je sve drugo jednako, radnici proizvode u prvom slučaju vrednost od 40, u drugom od 120. Prvi kapital proizvodi $80_p + 20_{pr} + 20_v = 120$; profitna stopa = 20%; drugi kapital $20_p + 80_{pr} + 40_v = 140$; profitna stopa = 40%. Ona je, dakle, u drugom slučaju dvaput veća no u prvom, mada je u prvom slučaju stopa viška vrednosti = 100%, dvaput veća nego u drugom slučaju, gde iznosi samo 50%. Ali zato u prvom slučaju kapital jednake veličine prisvaja višak rada samo 20, a u drugom 80 radnika.

Zakon progresivnog padanja profitne stope, ili relativnog opadanja prisvojenog viška rada u poređenju s masom opredmećenog rada koju živi rad pokreće, ni na koji način ne isključuje porast apsolutne mase rada koju pokreće i eksploratiše društveni kapital, a stoga i apsolutne mase viška rada koji on prisvaja; isto tako ne isključuje da kapitali koji stoje pod komandom pojedinačnih kapitalista komanduju rastućom masom rada, pa, dakle, i viška rada, a ovo poslednje čak i onda kad i ne raste broj radnika kojima komanduju.

Ako uzmemo neko dato radničko stanovništvo, npr. od dva miliona, i ako zatim uzmemo da su dužina i intenzivnost prosečnog radnog dana, kao i najamnina, date, a s time i odnos između potrebnog rada i viška rada, onda ukupni rad ta dva miliona, a isto tako i njihov višak rada koji se predstavlja u višku vrednosti, proizvodi uvek istu veličinu vrednosti. Ali s rastućom masom postojanog — stalnog i opticajnog — kapitala koji pokreće ovaj rad, pada odnos te veličine vrednosti prema vrednosti tog kapitala, koja vrednost raste s nje-

govom masom, iako ne u istoj srazmeri. Taj odnos, a stoga profitna stopa, pada, mada kapital i sad komanduje istom masom živog rada i usisava istu masu viška rada kao i ranije. Odnos se menja ne zato što pada masa živog rada, nego zato što raste masa već opredmećenog rada koji on pokreće. Opadanje je relativno, ne apsolutno, i stvarno nema nikakve veze sa apsolutnom veličinom pokrenutog rada i viška rada. Padanje profitne stope ne nastaje iz nekog apsolutnog, već samo iz relativnog opadanja promenljivog sastavnog dela ukupnog kapitala, iz njegovog opadanja prema postojanom sastavnom delu.

Isto ono što važi za neku datu masu rada i masu viška rada, važi i za rastući broj radnika, a stoga, pod datim pretpostavkama, i za rastuću masu komandovanog rada uopšte, a njenog neplaćenog dela, viška rada, posebice. Ako se radničko stanovništvo popne od dva na tri miliona, ako se i promenljivi kapital koji mu je isplaćen u najamnini takođe od dva popne na tri miliona, a postojani kapital se, naprotiv, popne od 4 na 15 miliona, onda pod datim pretpostavkama (postojani radni dan i postojana stopa viška vrednosti) raste masa viška rada, viška vrednosti, za polovinu, za 50%, od 2 miliona na 3. Pa ipak bi, uprkos ovom porastu apsolutne mase viška rada i stoga viška vrednosti za 50%, odnos promenljivog kapitala prema postojanom pao od 2 : 4 na 3 : 15, a odnos viška vrednosti prema ukupnom kapitalu bio bi (u milionima):

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4_p + 2_{pr} + 2_v; K = 6, pf' = 33\frac{1}{3}\%. \\ \text{II. } & 15_p + 3_{pr} + 3_v; K = 18, pf' = 16\frac{2}{3}\%. \end{aligned}$$

Dok se masa viška vrednosti popela za polovinu, profitna stopa pala je na polovinu ranije. Profit je, međutim, samo višak vrednosti računat na društveni kapital, i stoga je masa profita, njegova apsolutna veličina, sa društvenog stanovišta, jednakā apsolutnoj veličini viška vrednosti. Dakle bi apsolutna veličina profita, njegova ukupna masa, porasla za 50%, uprkos ogromnom smanjenju odnosa ove profitne mase prema ukupnom preduumljenom kapitalu, ili uprkos ogromnom smanjenju opšte profitne stope. Prema tome, broj radnika koje kapital primenjuje, dakle apsolutna masa rada koju on pokreće, a stoga apsolutna masa viška rada koju on usisava, stoga i masa viška vrednosti koji on proizvodi, stoga i apsolutna masa profita koji on proizvodi može rasti, i to progresivno rasti, uprkos progresivnom padanju profitne stope. Ne samo da ovo može da bude. Na osnovici kapitalističke proizvodnje — kad odbijemo prolazna kolebanja — to i mora biti.

Kapitalistički proces proizvodnje u suštini je u isti mah proces akumulacije. Pokazali smo kako se u napretku kapitalističke proizvodnje s dizanjem proizvodnosti rada penje i raste masa vrednosti koja se mora prosto reprodukovati, održavati, i to raste čak i kad bi primenjena radna snaga ostala postojana. Ali s razvitkom društvene proizvodne snage rada još više raste masa proizvedenih upotrebnih vrednosti, od kojih sredstva za proizvodnju sačinjavaju jedan deo. A dodatni

rad, čijim se prisvajanjem ovo dodatno bogatstvo može ponovo pretvoriti u kapital, ne zavisi od vrednosti nego od mase tih sredstava za proizvodnju (uključujući i životna sredstva), pošto u procesu rada radnik nema posla s vrednošću već sa upotrebnom vrednošću sredstava za proizvodnju. Sama akumulacija, pak, i s njome data koncentracija kapitala, jeste materijalno sredstvo za uvećanje proizvodne snage. A u ovaj porast sredstava za proizvodnju uključen je i porast radničkog stanovništva, stvaranje stanovništva koje odgovara višku kapitala i koje uglavnom čak stalno i premaša njegove potrebe, dakle suvišnog radničkog stanovništva. Neki trenutni pretek viška kapitala nad radničkim stanovništvom koje je pod njegovom komandom imao bi dvostruko dejstvo. S jedne strane, on bi dizanjem najamnine, a s time ublaženjem uslova koji desetkuju i uništavaju radnički podmladak, i olakšanjem brakova, postepeno uvećao radničko stanovništvo, ali bi s druge strane, primenom metoda koji stvaraju relativni višak vrednosti (uvodenje i usavršavanje mašina) još mnogo brže stvorio veštačku, relativnu prenaseljenost, koja je sa svoje strane opet — pošto u kapitalističkoj proizvodnji beda proizvodi stanovništvo — topla leja za stvarno brzo uvećavanje broja stanovnika. Stoga iz prirode kapitalističkog procesa akumulacije — koji je samo jedan momenat kapitalističkog procesa proizvodnje — izlazi samo po sebi da uvećana masa sredstava za proizvodnju, koja su određena da budu pretvorena u kapital, uvek nalazi pri ruci izrabiljivo radničko stanovništvo uvećano u odgovarajućoj meri, pa čak i suvišno: S napretkom procesa proizvodnje i akumulacije *mora*, dakle, rasti masa za prisvajanje sposobnog i prisvojenoga viška rada, a stoga i absolutna masa profita koji prisvaja društveni kapital. Ali ti isti zakoni proizvodnje i akumulacije podižu, zajedno s masom, vrednost postojanog kapitala u rastućoj progresiji brže negoli vrednost promenljivog dela kapitala razmenjenog za živi rad. Isti zakoni proizvode, dakle, za društveni kapital rastuću absolutnu masu profita i padajuću profitnu stopu.

Ovde se nikako ne uzima u obzir to što ista veličina vrednosti, s napretkom kapitalističke proizvodnje i njoj odgovarajućeg razvitka proizvodne snage društvenog rada i umnožavanja grana proizvodnje, a stoga i proizvoda, predstavlja progresivno rastuću masu upotrebnih vrednosti i užitaka.

Tok razvijanja kapitalističke proizvodnje i akumulacije zahteva procese rada u sve većem razmeru, a s time i u sve većim dimenzijama, a saobrazno tome sve veće predujmove kapitala za svako pojedino preduzeće. Otuda je rastuća koncentracija kapitala (praćena ujedno, ali u manjoj meri, rastućim brojem kapitalista) isto tako jedan od njenih materijalnih uslova kao što je i jedan od rezultata koje ona sama proizvodi. Ruku pod ruku, u uzajamnom dejstvu s time, ide i progresivna eksproprijacija više ili manje neposrednih proizvođača. Tako, što se tiče pojedinačnih kapitalista, postaje razumljivo što komanduju sve većim vojskama radnika (ma koliko da promenljivi kapital i za njih

pada u odnosu prema postojanom), što masa viška vrednosti koji pravaju, pa stoga i profita, raste zajedno s padanjem i uprkos padanju profitne stope. Upravo isti uzroci koji mase radničkih armija koncentrišu pod komandom pojedinačnih kapitalista jesu oni koji čine da se u rastućoj proporciji uvećavaju i mase primjenjenog stalnog kapitala, kao i mase sirovina i pomoćnih materija naspram mase primjenjenog živog rada.

Ovde treba još samo pomenuti da pri datom radničkom stanovništvu, kad poraste stopa viška vrednosti, bilo produženjem ili intenziviranjem radnog dana bilo padom vrednosti najamnine uslед razvijanja proizvodne snage rada, masa viška vrednosti, a stoga i absolutna masa profita, mora rasti uprkos relativnom smanjenju promenljivog kapitala u odnosu prema postojanom.

Isti razvitak proizvodne snage društvenog rada, isti zakoni koji se predstavljaju u relativnom opadanju promenljivog kapitala prema celokupnom kapitalu i u time ubrzanoj akumulaciji, dok s druge strane akumulacija svojim povratnim dejstvom postaje polaznom tačkom daljeg razvijanja proizvodne snage i daljeg relativnog opadanja promenljivog kapitala, taj isti razvitak, ne uzimajući u obzir povremena kolebanja, izražava se u rastućem uvećanju ukupne primjenjene radne snage, u sve većem porastu absolutne mase viška vrednosti, a otud i profita.

No, u kojem se obliku sad mora ispoljiti ovaj dvojaki zakon opadanja profitne *stope* i istovremenog uvećanja absolutne *mase* profita, koji oba potiču iz istih uzroka? Zakon zasnovan na tome da pod datim uslovima raste prisvajana masa viška rada, pa otuda viška vrednosti, i da su, posmatrajući celokupni kapital, ili posmatrajući pojedinačni kapital samo kao deo celokupnog kapitala, profit i višak vrednosti identične veličine?

Uzmimo alikvotni deo kapitala na koji računamo profitnu stopu, npr. 100. Ova 100 predstavlja prosečni sastav ukupnog kapitala, recimo $80_p + 20_{pr}$. U drugom odeljku ove knjige videli smo kako prosečna profitna stopa u različnim granama proizvodnje nije određena sastavom kapitala svojstvenim svakoj posebnoj grani, već njegovim društvenim prosečnim sastavom. S relativnim opadanjem promenljivog dela prema postojanom, pa stoga i prema ukupnom kapitalu od 100, pada profitna stopa pri nepromenjenom, pa čak i pri rastućem stepenu eksploracije rada, pada relativna veličina viška vrednosti, tj. njegov odnos prema vrednosti ukupnog predujmljenog kapitala od 100. Ali ne snižava se samo ova relativna veličina. Veličina viška vrednosti ili profita koji usisava ukupni kapital od 100 pada absolutno. Pri stopi viška vrednosti od 100%, kapital od $60_p + 40_{pr}$ proizvodi masu viška vrednosti, a stoga profita, od 40; kapital od $70_p + 30_{pr}$ masu profita od 30; kod kapitala od $80_p + 20_{pr}$ profit pada na 20. Ovo se opadanje odnosi na masu viška vrednosti, i stoga profita, iz čega sledi da ukupni kapital od 100, zato što pokreće uopšte manje živog rada, pri nepromenjenom stepenu

eksploatacije pokreće i manje viška rada, te stoga proizvodi manje viška vrednosti. Ako se za jedinicu mere za merenje viška vrednosti uzme koji bilo alikvotni deo društvenog kapitala, dakle kapitala prosečnog društvenog sastava — a to se događa kod svakog izračunavanja profita — relativno opadanje viška vrednosti uopšte je identično s njegovim absolutnim opadanjem. U gornjim slučajevima profitna stopa pada od 40% na 30% i na 20%, zato što masa viška vrednosti koju proizvodi isti kapital, pa zato profit, stvarno absolutno pada od 40 na 30 i na 20. Pošto je veličina vrednosti kapitala prema kojoj merimo višak vrednosti data, pošto je ona = 100, to opadanje odnosa viška vrednosti prema ovoj nepromjenjenoj veličini može da bude samo drugčiji izraz za opadanje absolutne veličine viška vrednosti i profita. Ovo je stvarno tautologija. Ali da ovo smanjivanje nastupa, to proizlazi iz prirode razvitka kapitalističkog procesa proizvodnje, kao što je bilo dokazano.

S druge pak strane, isti uzroci koji radaju absolutno opadanje viška vrednosti, pa otud profita na neki dati kapital, pa otud i profitne stope računate u procentima, dovode i do porasta absolutne mase viška vrednosti, pa dakle i profita koji prisvaja društveni kapital (tj. ukupnost kapitalista). Pa kako se sad to mora predstaviti, kako se jedino može predstavljati, ili kakvi su uslovi uključeni u ovu prividnu protivrečnost?

Mada je svaki alikvotni deo = 100 društvenog kapitala, a stoga svaka 100 kapitala prosečnog društvenog sastava, data veličina, te se zato za nju opadanje profitne stope podudara sa opadanjem absolutne veličine profita, upravo zato što je ovde kapital prema kome se one mere postojana veličina, — veličina ukupnog društvenog kapitala, kao i kapitala koji se nalazi u rukama pojedinačnih kapitalista, naprotiv je promenljiva veličina, koja, da bi odgovarala pretpostavljenim uslovima, mora varirati u obrnutoj сразмери prema opadanju njenog promenljivog dela.

Kad je u ranijem primeru procentualni sastav bio $60_p + 40_{pr}$, bio je višak vrednosti ili profit na to 40, i zato profitna stopa 40%. Uzmimo da je na ovom stepenu sastava ukupni kapital iznosio jedan milion. Onda je ukupni višak vrednosti, pa dakle i ukupni profit iznosio 400 000. Ali ako je sastav danije $80_p + 20_{pr}$, onda je višak vrednosti ili profit, pri neizmenjenom stepenu eksploracije rada, na svaku 100 = 20. Ali, kao što smo dokazali, pošto višak vrednosti ili profit u absolutnoj masi raste uprkos ovoj opadajućoj profitnoj stopi ili opadajućoj proizvodnji viška vrednosti od strane svake 100 kapitala, npr. raste, recimo, od 400 000 na 440 000, onda je ovo moguće samo tako što je ukupni kapital, koji se obrazovao istovremeno sa ovim novim sastavom, porastao na 2 200 000. Masa ukupnog pokrenutog kapitala popela se na^{1*} 220%, dok je profitna stopa pala za 50%.

^{1*} U 1. izdanju: za.

Da se kapital samo udvostručio, on bi uz profitnu stopu od 20% mogao proizvesti samo isto onoliku masu viška vrednosti i profita kao stari kapital od 1 miliona uz profitnu stopu od 40%. Da je porastao na^{1*} manje nego dvostruko, proizveo bi manje viška vrednosti ili profita nego ranije kapital od 1 miliona, kome je pri njegovom ranijem sastavu bilo dovoljno da poraste samo od 1 000 000 na 1 100 000 da bi svoj višak vrednosti popeo od 400 000 na 440 000.

Ovde se pokazuje već ranije^{2*} izloženi zakon da je s relativnim opadanjem promenljivog kapitala, dakle s razvitkom društvene proizvodne snage rada, potrebna sve veća masa ukupnog kapitala da bi se pokrenula ista količina radne snage i usisala ista masa viška rada. Stoga se u istoj srazmeri u kojoj se razvija kapitalistička proizvodnja razvija mogućnost relativno prekobrojnog radničkog stanovništva, ne zato što proizvodna snaga društvenog rada *opada* već zato što se *uvećava*, dakle ne iz neke apsolutne nesrazmere između rada i sredstava za opstanak ili sredstava za proizvodnju tih sredstava za opstanak, nego iz nesrazmere koja potiče iz kapitalističke eksplotacije rada, iz nesrazmere između sve većeg porasta kapitala i njegove relativno sve manje potrebe za rastućim stanovništvom.

Padne li profitna stopa za 50%, pala je za polovinu. Stoga, ako se želi da masa profita ostane jednaka, kapital se mora udvostručiti. Da bi masa profita ostala jednaka pri opadajućoj profitnoj stopi, mora množitelj, koji pokazuje porast celokupnog kapitala, biti jednak delitelju koji pokazuje padanje profitne stope. Kad profitna stopa padne od 40 na 20, ukupni kapital mora porasti u obrnutom odnosu od 20 : 40 da bi rezultat ostao isti. Da je profitna stopa pala od 40 na 8, kapital bi morao porasti u odnosu od 8:40, tj. na^{1*} petostruki iznos. Kapital od 1 000 000 po 40% proizvodi 400 000, a kapital od 5 000 000 po 8% takođe proizvodi 400 000. To važi da bi rezultat ostao isti. A ako pak treba da se uveća, onda kapital mora porasti u većoj srazmeri nego što profitna stopa pada. Drugim rečima: da bi promenljivi sastavni deo ukupnog kapitala ne samo ostao apsolutno isti, nego i apsolutno porastao, mada njegov procentni odnos kao dela ukupnog kapitala pada, mora ukupni kapital porasti u jačoj srazmeri nego što pada procentni odnos promenljivog kapitala. On mora da poraste tako da mu u novom sastavu za kupovinu radne snage bude potreban ne samo stari promenljivi deo kapitala, nego više od njega. Ako promenljivi deo nekog kapitala = 100 padne od 40 na 20, celokupni kapital mora porasti na preko 200 da bi mogao upotrebiti promenljiv kapital veći od 40.

Čak i kad bi eksplotisana masa radničkog stanovništva ostala postojana, a samo se uvećala dužina i intenzivnost radnog dana, morala bi masa primjenjenog kapitala da se popne, jer se ona mora popeti čak i zato da bi primenila istu masu rada pod starim uslovima eksplotacije a pri promjenjenom sastavu kapitala.

^{1*} U 1. izdanju: za. — ^{2*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 552, 570/571.

Dakle, isti razvitak društvene proizvodne snage rada izražava se s napredovanjem kapitalističkog načina proizvodnje, s jedne strane, u tendenciji za progresivnim padanjem profitne stope, a s druge strane, u stalnom porastu apsolutne mase prisvajanog viška vrednosti ili profita; tako da u celini relativnom opadanju promenljivog kapitala i profita odgovara apsolutno uvećanje i jednog i drugog. Ovo dvostrano dejstvo, kako je pokazano, može se predstaviti samo u porastu ukupnog kapitala u bržoj progresiji nego što je ona u kojoj pada profitna stopa. Da bi se neki apsolutno uvećani promenljivi kapital primenio pri višem sastavu ili relativno jačem uvećanju postojanog kapitala, mora ukupni kapital porasti ne samo сразмерно višem sastavu, nego još brže. Iz ovoga sledi da ukoliko se kapitalistički način proizvodnje više razvija, utoliko je potrebna sve veća količina kapitala da zaposli istu, a još više da zaposli uvećanu radnu snagu. Prema tome, rastuća proizvodna snaga rada, na kapitalističkoj osnovici, nužno proizvodi permanentno prividno suvišno radničko stanovništvo. Ako promenljivi kapital sačinjava samo $\frac{1}{6}$ ukupnog kapitala mesto ranije $\frac{1}{2}$, mora se ukupni kapital, da bi zaposlio istu radnu snagu, utrostručiti; a ako treba zaposliti dvostruku radnu snagu, mora se ušestostručiti.

Dosadašnja ekonomija, koja nije umela da objasni zakon padanja profitne stope, navodi rastuću profitnu masu, porast apsolutne veličine profita, bilo za pojedinačnog kapitalistu, bilo za društveni kapital, kao neku vrstu utehe, koja međutim počiva na golim uopštavanjima i mogućnostima.

Da masu profita određuju dva činioca, prvo, profitna stopa, a drugo, masa kapitala koji se po toj profitnoj stopi primenjuje, samo je tautologija. Da stoga masa profita može po mogućnosti porasti uprkos tome što profitna stopa istovremeno pada, samo je jedan izraz ove tautologije, i ništa dalje ne razjašnjava, pošto je isto tako moguće da kapital raste, a da masa profita ne raste, pa čak da on može rasti i kad masa profita pada; 100 po 25% daje 25, 400 po 5% daje samo 20.³⁵ Ali kad isti uzroci

³⁵ »Mogli bismo isto tako — ma koliko se profitna stopa kapitala smanjila usled dodatnih ulaganja kapitala u zemljoradnju i dizanja najamnina — očekivati da će se ukupna suma profita ipak uvećati. Tako bi, pod tom prepostavkom, s ponovljenim akumulacijama od 100 000 £, profitna stopa pala od 20 na 19, na 18, na 17 od sto, dakle bi se stalno smanjivala; očekivali bismo da bi čitav iznos profita što ga primaju ovi sukcesivni vlasnici kapitala uvek rastao; da bi bio veći kad bi kapital bio 200 000 £ nego kad bi bio 100 000 £; još veći kad bi bio 300 000 £; i tako dalje, rastući sa svakim uvećanjem kapitala, mada uz stopu koja se smanjuje. Ipak ova progresija važi samo za neko izvesno vreme; tako, 19% na 200 000 £ više je nego 20% na 100 000 £; a tako je i 18% na 300 000 £ više nego 19% na 200 000 £; ali pošto je kapital narastao do velikog iznosa, a profitti su pali, dalja akumulacija smanjuje ukupnu sumu profita. Uvezši, dakle, da akumulacija treba da iznosi 1 000 000 £, a profit 7%, ukupna suma profita izneće 70 000 £,

koji čine da profitna stopa pada unapređuju akumulaciju, tj. obrazovanje dodatnog kapitala, i kad svaki dodatni kapital pokreće dodatni rad i proizvodi dodatni višak vrednosti; kad, s druge strane, samo snižavanje profitne stope uključuje činjenicu da je porastao postojani kapital, a s time i ukupni stari kapital, onda sav ovaj proces prestaje biti misteriozan. Docnije će se videti^{1*} kakvom se namernom falsifikovanju računa pribegava da bi se prikrila mogućnost uvećanja profitne mase pri istovremenom opadanju profitne stope.

Pokazali smo kako isti uzroci koji proizvode tendencijsko padanje opšte profitne stope uslovljavaju ubrzanu akumulaciju kapitala i stoga porast absolutne veličine ili ukupne mase viška rada (viška vrednosti, profita) koju on prisvaja. Kao što se u konkurenciji, a stoga u svesti agenata konkurenčije, sve predstavlja naopako, tako se naopako predstavlja i ovaj zakon, imam u vidu ovu unutrašnju i nužnu povezanost između dveju stvari koje su prividno međusobno protivrečne. Vidljivo je da u okviru gore izloženih srazmera kapitalista koji raspolaže velikim kapitalom pravi veću masu profita nego sitni kapitalista koji prividno pravi visoke profite. Dalje, najpovršnije posmatranje konkurenčije pokazuje nam da pod izvesnim okolnostima, kad krupniji kapitalista hoće da se raširi na tržištu, da istisne sitne, kao u vremenima krize, on ovo u praksi iskorišćuje, tj. on namerno snižava svoju profitnu stopu da bi sitne izbio iz sedla. I trgovački kapital, o kome će docnije biti pobliže govora, naročito pokazuje pojave koje čine da se snižavanje profita ispoljava kao posledica uvećanja posla, a s tim i kapitala. Pravi naučni izraz za ovo netačno shvatanje daćemo docnije. Slična površna zapažanja dobijaju se i poređenjem profitnih stopa koje se prave u posebnim granama proizvodnje, prema tome da li se one nalaze pod režimom slobodne konkurenčije ili monopolja. Ta sasvim plitka predstava, kakva živi u glavama agenata konkurenčije, nalazi se i kod našega Roschera, naime da je ovo snižavanje profitne stope »pametnije i čovečnije«.^[36] Opadanje profitne stope ispoljava se ovde kao *posledica* uvećanja kapitala i sa ovim skopčane računice kapitalistâ da će pri manjoj profitnoj stopi strpati u džep veću masu profita. Sve to (izuzev u A. Smith-a, o čemu docnije^{2*}) počiva na potpunom nemanju pojma šta je to uopšte opšta profitna stopa i na grubom shvatanju da

ako bi se tome milionu sad dodalo uvećanje od 100 000 £ kapitala, a profit pao na 6%, vlasnici kapitala primili bi 66 000 £ ili 4000 £ manje, mada se čitava suma kapitala popela od 1 000 000 £ na 1 100 000 £. Ricardo, *Principles of Political Economy*, gl. VII. (»Works«, izd. MacCulloch, 1852, str. 68 [69].) U stvari je ovde uzeto da kapital raste od 1 000 000 na 1 100 000, dakle za 10%, dok profitna stopa pada od 7 na 6, dakle za 14^{2/7}%. Hinc illae lacrimae^[37].

^{1*} Vidi 25. tom ovog izdanja. — ^{2*} Isto.

se cene stvarno određuju dodavanjem neke više ili manje proizvoljne kvote profita preko stvarne vrednosti roba. Ma koliko gruba bila ova shvatanja, ona ipak nužno proističu iz naopakoga načina na koji se u okviru konkurenčije predstavljaju imanentni zakoni kapitalističke proizvodnje.

Zakon da pad profitne stope, prouzročen razvitkom proizvodne snage, prati uvećanje profitne mase izražava se i u tome da je pad cene roba koje kapital proizvodi praćen relativnim uvećanjem mase profita koje se u njima sadrže i njihovom prodajom realizuju.

Pošto razvitak proizvodne snage i odgovarajući mu viši sastav kapitala pokreće stalno sve veću količinu sredstava za proizvodnju stalno sve manjom količinom rada, to svaki alikvotni deo ukupnog proizvoda, svaka pojedina roba ili svaka određena pojedinačna robna mera ukupne proizvedene mase apsorbuje manje živog rada, i zatim sadrži i manje opredmećenog rada, kako u rabaćenju primjenjenog stalnog kapitala tako i u utrošenim sirovinama i pomoćnim materijama. Svaka pojedina roba sadrži, dakle, manju sumu rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju i rada novododatog za vreme proizvodnje. Stoga pada cena pojedinačne robe. Masa profita koju pojedinačna roba sadrži može se uprkos tome uvećati ako raste stopa absolutnog ili relativnog viška vrednosti. Roba sadrži manje novododatog rada, ali njegov neplaćeni deo raste prema plaćenom delu. Ipak je ovo slučaj samo u okviru određenih granica. Sa огромним povećanjem absolutnog opadanja sume živog rada novododatog pojedinačnoj robi, koje nastaje u toku razvijanja proizvodnje, smanjiće se absolutno i masa u njoj sadržanog neplaćenog rada, ma koliko da je relativno porasla, naime u odnosu prema plaćenom delu. Masa profita na svaku pojedinačnu robu jako će se smanjiti s razvitkom proizvodne snage rada uprkos porastu stope viška vrednosti; a to se smanjivanje, baš kao i padanje profitne stope, samo usporava pojevtinjenjem elemenata postojanog kapitala i drugim okolnostima koje smo naveli u prvom odeljku ove knjige, a koje podižu profitnu stopu pri datoј, pa čak i pri padajućoj stopi viška vrednosti.

Da cena pojedinačnih roba iz sume kojih se sastoje celokupni proizvod kapitala pada, znači samo to da se neka data količina rada realizuje u većoj masi roba, dakle da svaka pojedina roba sadrži manje rada nego ranije. To biva čak i kad se cena jednog dela postojanog kapitala, sirovine itd. popne. Izuzev neke slučajeve (npr. kad proizvodna snaga rada ravnomerno pojevtini sve elemente kako postojanog tako i promenljivog kapitala) sniziće se profitna stopa uprkos uvećanoj stopi viška vrednosti, 1) zato što je čak i veći naplaćeni deo manje ukupne sume novododatog rada manji negoli što je bio manji alikvotni neplaćeni deo veće ukupne sume i 2) zato što se viši sastav kapitala u pojedinačnoj robi izražava u tome da onaj deo njene vrednosti

koji uopšte predstavlja novododati rad pada prema onom delu vrednosti koji predstavlja sirovinu, pomoćne materije i rabaćenje stalnog kapitala. Ova promena u odnosu različnih sastavnih delova cene pojedinačne robe, opadanje onog dela cene koji predstavlja novododati živi rad, i uvećanje onih delova cene koji predstavljaju ranije opredmećeni rad — jeste oblik u kome se u ceni pojedinačne robe izražava opadanje promenljivog kapitala naspram postojanoga. Kao što je to opadanje apsolutno za neku datu meru kapitala, npr. za 100, tako je apsolutno i za svaku pojedinačnu robu kao alikvotnog dela reprodukovanih kapitala. Ali kad bi se profitna stopa računala samo na elemente cene pojedinačne robe, predstavljala bi se drukčijom nego što stvarno jeste. I to iz sledećeg razloga:

{Profitna stopa izračunava se na ukupni primjenjeni kapital, ali za neko određeno vreme, faktično za jednu godinu. Odnos viška vrednosti ili profita napravljenog i realizovanog za godinu dana, naspram ukupnog kapitala, izračunat procentualno, jeste profitna stopa. Ona, dakle, nije nužno jednaka s profitnom stopom kod koje se za osnovu računa ne uzima godina, već obrtni period dotičnog kapitala; one se podudaraju samo ako se taj kapital obrće tačno jedanput godišnje.

S druge strane, profit napravljen u toku jedne godine samo je suma profita na robe proizvedene i prodate u toku iste godine. Ako sad računamo profit na cenu koštanja roba, dobijemo profitnu stopu = $\frac{pf}{k}$, gde je pf profit ostvaren u toku godine, a k suma cena koštanja robâ proizvedenih i prodatih u istom vremenu. Očevidno je da se ova profitna stopa $\frac{pf}{k}$ može podudarati sa stvarnom profitnom stopom $\frac{pf}{K}$ profitnom masom podeljenom ukupnim kapitalom, kad je $k = K$, tj. kad se kapital obrće tačno jedanput godišnje.

Uzmimo tri različna stanja nekog industrijskog kapitala.

I. Kapital od 8000£ proizvodi i prodaje godišnje 5000 komada robe, komad po 30 šilinga, ima, dakle, godišnji obrt od 7500£. Na svaki komad robe pravi profit od 10 šilinga = 2500£ godišnje. U svakom se komadu, dakle, nalazi 20 šilinga predujmljenog kapitala i 10 šilinga profita, dakle je profitna stopa po komadu $\frac{10}{20} = 50\%$. Na obrnutu sumu od 7500£ dolazi 5000£ predujmljenog kapitala i 2500£ profita; profitna stopa na obrt, $\frac{pf}{k}$, takođe je = 50%, Naprotiv, sračunata na ukupni kapital, profitna je stopa $\frac{pf}{K} = \frac{2500}{8000} = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Neka se kapital popne na 10 000£. Neka usled uvećane proizvodne snage rada bude sposobljen da godišnje proizvodi 10 000 komada robe po ceni koštanja od 20 šilinga komad. Neka ih prodaje sa 4 šilinga profita, dakle po 24 šilinga komad. Onda je cena godišnjeg proizvoda = 12 000£, od čega 10 000£ predujma kapitala i 2000£ profita. $\frac{pf}{k}$ iznosi od komada $\frac{4}{20}$, za godišnji obrt = $\frac{2000}{10\ 000}$, dakle

oba puta = 20%, a pošto je ukupni kapital jednak sumi cena koštanja, naime 10 000£, to je i $\frac{pf}{K}$ stvarna profitna stopa, ovaj put = 20%.

III. Neka se kapital, pri stalno rastućoj proizvodnoj snazi rada, popne na 15 000£, i neka proizvodi sada godišnje 30 000 komada robe po ceni koštanja od 13 šilinga po komadu, koji se prodaju sa 2 šilinga profita, dakle po 15 šilinga komad. Godišnji je obrt, dakle, $= 30\ 000 \times 15$ šilinga = 22 500£, od čega je 19 500£ predujam kapitala, a 3000£ profit. Dakle je $\frac{pf}{k} = \frac{2}{13} = \frac{3000}{19\ 500} = 15\frac{5}{13}\%$. Naprotiv je $\frac{pf}{K} = \frac{3000}{15\ 000} = 20\%$.

Vidimo, dakle: samo je u slučaju II, gde je obrnuta kapital-vrednost jednaka ukupnom kapitalu, profitna stopa na komad robe ili na sumu obrta ista kao i profitna stopa računata na ukupni kapital. U slučaju I, gde je suma obrta manja od ukupnog kapitala, profitna stopa, računata na cenu koštanja robe, viša je; u slučaju III, gde je ukupni kapital manji od sume obrta, ona je niža nego stvarna profitna stopa računata na ukupni kapital. Ovo važi uopšte.

U trgovачkoj praksi obrt se obično računa netačno. Uzima se da se kapital jedanput obrnuo čim suma ostvarenih robnih cena dostigne sumu ukupnog primenjenog kapitala. Ali *kapital* može završiti jedan celi obrt tek kad suma *cena koštanja* realizovanih roba bude jednaka sumi ukupnog kapitala. — F. E. }

I ovde se opet pokazuje koliko je kod kapitalističke proizvodnje važno da se pojedinačna roba ili robni proizvod kakvog bilo vremenskog perioda ne posmatra izolovano, za sebe, kao puka roba, nego kao proizvod predujmljenog kapitala i u odnosu prema celokupnom kapitalu koji tu robu proizvodi.

No, mada se profitna stopa mora izračunavati merenjem mase proizvedenog i realizovanog viška vrednosti ne samo prema utrošenom delu kapitala, koji se ponovo pojavljuje u robama, nego prema ovom delu plus neutrošeni deo, ali koji je primenjen i produžuje da služi u proizvodnji, *masa profita* može ipak biti jednaka samo onoj masi profita ili viška vrednosti koja se sadrži u samim robama i koja ima da se realizuje njihovom prodajom.

Uvećava li se proizvodnost industrije, pada cena pojedinačne robe. U njoj je sadržano manje rada, manje plaćenog i neplaćenog. Recimo da isti rad proizvodi triput veći proizvod; onda na pojedinačni proizvod dolazi $\frac{2}{3}$ manje rada. A pošto profit može sačinjavati samo jedan deo ove mase rada koja se sadrži u pojedinačnoj robi, to masa profita na pojedinačnu robu mora opadati, u izvesnim granicama, čak i onda kad stopa viška vrednosti raste. U svima slučajevima masa profita na ukupni proizvod ne pada ispod prvobitne mase profita, čim kapital upotrebljava istu masu radnika kao i ranije, uz jednak stepen eksploatacije. (Ovo se može dogoditi i kad se primeni manji broj radnika

uz uvećani stepen eksploatacije.) Jer u istoj srazmeri u kojoj se smanjuje masa profita na pojedinačni proizvod, uvećava se broj proizvoda. Masa profita ostaje ista, samo se drukčije raspoređuje na sumu roba; ovo ni u čemu ne menja ni raspodelu novododatim radom stvorene količine vrednosti između kapitalista i radnika. Masa profita može se povećati: kod primene iste mase rada — samo ako raste neplaćeni višak rada, ili kod nepromenjenog stepena eksploatacije rada — samo ako se poveća broj radnika. Ili kad oboje zajedno dejstvuju. U svima ovim slučajevima — koji, međutim, prema pretpostavci, pretpostavljuju rastenje postojanog kapitala prema promenljivom i rastuću veličinu ukupnog primjenjenog kapitala — pojedinačna roba sadrži manju masu profita i profitna se stopa snižava, čak i kad se računa na pojedinačnu robu; neka data količina dodatnog rada predstavlja se u većoj količini roba; cena pojedinačne robe snižava se. Posmatrajući apstraktno, može profitna stopa, kad usled uvećane proizvodne snage padne cena pojedinačne robe, i kad se zbog toga u isto vreme uveća broj ovih jevtinijih roba, ostati ista npr. ako bi uvećanje proizvodne snage ravnomerno i istovremeno delovalo na sve sastavne delove roba, tako da bi ukupna cena robe pala u istoj srazmeri u kojoj se uvećala proizvodnost rada, a s druge strane ostao isti međusobni odnos različnih sastavnih delova robne cene. Profitna stopa mogla bi se popeti čak i kad bi s povišenjem stope viška vrednosti bilo skopčano neko zнатно smanjenje vrednosti elemenata postojanog, a naročito stalnog kapitala. Ali u stvarnosti će profitna stopa, kao što smo već videli, s vremenom pasti. Ni u kojem slučaju ne može se iz samog pada cene pojedinačne robe praviti zaključak za profitnu stopu. Sve zavisi od toga kolika je ukupna suma kapitala koji učestvuje u njenoj proizvodnji. Na primer, cena jednog aršina tkanine padne od 3 šilinga na $1\frac{2}{3}$ šilinga; ako se zna da je u njemu, pre pada cene, bilo za $1\frac{2}{3}$ šilinga postojanog kapitala, pređe itd., $\frac{2}{3}$ šilinga najamnine, $\frac{2}{3}$ šilinga profita, a naprotiv posle pada cene za 1 šiling postojanog kapitala, $\frac{1}{3}$ šilinga najamnine i $\frac{1}{3}$ šilinga profita, ne zna se da li je profitna stopa ostala ista ili nije. To zavisi od toga da li je i za koliko je porastao ukupni predujmljeni kapital i koliko aršina više proizvodi za dato vreme.

Pojava koja proizlazi iz prirode kapitalističkog načina proizvodnje: da pri rastućoj proizvodnosti rada pada cena pojedinačne robe ili neke date količine robe, da se penje broj robâ, da se smanjuje masa profita na pojedinačnu robu i profitna stopa na sumu robâ, a da se masa profita na ukupnu sumu roba penje — ova pojava pokazuje na površini samo: padanje mase profita na pojedinačnu robu, padanje njene cene, porast mase profita na uvećani ukupni broj robâ koje proizvodi ukupni kapital društva ili i pojedinačni kapitalista. Ovo se onda shvata tako kao da kapitalista po slobodnoj volji udara manje profita na pojedinačnu robu, a obeštećuje se većim brojem robâ koje proizvodi. Ovo shvatanje počiva na predstavi profita od prodaje (profit upon aliena-

tion^[38]), koja je opet sa svoje strane izvedena iz shvatanja trgovackog kapitala.

Ranije smo, u četvrtom i sedmom odeljku prve knjige, videli da robna masa, koja se uvećava s proizvodnom snagom rada, i pojavljivanje pojedinačne robe kao takve (ukoliko te robe ne ulaze u cenu radne snage utičući na njeno određivanje), ne pogadaju odnos plaćenog i neplaćenog rada u pojedinačnoj robi, uprkos snižavanju cene.

Pošto se u konkurenciji sve predstavlja krivo, naime naopako, to pojedinačni kapitalista može da uobrazi: 1) da snižavajući cenu pojedinačne robe snižava svoj profit na nju, ali da pravi veći profit zbog veće robne mase koju prodaje; 2) da on utvrđuje cenu pojedinačnih roba i da množenjem određuje cenu ukupnog proizvoda, dok je prvobitni proces bio deljenje (v. knj. I, gl. X, str. 314/323^{1*}), a množenje je tačno samo na pretpostavci onog deljenja, i to iz druge ruke. Vulgarni ekonomista ne čini stvarno ništa drugo nego samo prevodi na prividno više teorijski, uopštavajući jezik čudnovata shvatanja kapitaliste kojim gospodari konkurenca i trudi se da konstruiše ispravnost ovih shvatanja.

U stvari, padanje robnih cena i uvećanje mase profita na uvećanu masu pojevtinjenih roba samo je drugi izraz za zakon o padajućoj profitnoj stopi uz istovremeno uvećanje profitne mase.

Istraživanje u kojoj se meri padajuća profitna stopa može poklapati sa rastućim cenama ne spada ovamo, kao god ni tačka koja je ranije raspravljena kod relativnog viška vrednosti, knj. I, str. 314/323^{1*}. Kapitalista koji primenjuje poboljšane ali još ne opšte uvedene načine proizvodnje, prodaje ispod tržišne cene, ali iznad svoje individualne cene proizvodnje; tako se za njega profitna stopa diže dok konkurenca to ne izravna; u toku perioda izravnavanja javlja se druga rekvizita, rastenje predujmljenog kapitala; sada će, prema tome koliki je stepen toga porasta, kapitalista biti u položaju da pod novim uslovima zaposli deo ranije zaposlene mase radnika, možda i čitavu pa i veću radničku masu, dakle da proizvodi istu ili veću masu profita.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 284.